

Brugen af kapelbetegnelsen i det middelalderlige Slesvig Stift

Aspekter af det slesvigske sognemønsters etablering og udvikling

Af Morten Pedersen

1. Indledning

De skriftlige kilder giver os en lang række vidnesbyrd om, at der i det middelalderlige Slesvig Stift i de sydligste egne af datidens Danmark er blevet skelnet mellem kirkerne ved en sondring mellem *ecclesia* og *capella*. Fænomenet er enestående i en dansk sammenhæng. I det øvrige middelalderlige Danmark findes kapelbetegnelsen således kun relativt sjældent anvendt for fritliggende kirkebygninger, og de tilfælde, som findes, er som regel enten tidsmæssigt koncentreret omkring den store sognedannelsesperiode i det 11. og 12. århundrede, hvor kirkernes status endnu ofte må have haft en flydende karakter, eller de er anvendt for stiftelser, der nærmest har befundet sig ved siden af sognestrukturen, dvs. hovedsageligt tilbygninger til sognekirker og 'valfartskapeller'. Dette er imidlertid ikke tilfældet i Slesvig Stift, hvor betegnelsen anvendes gennem hele høj- og senmiddelalderen for et bredt spekter af bygninger.¹

Alt andet lige må differentieringen mellem kirkebygningerne opfattes som et udtryk for, at der konstant gennem hele middelalderen har været bevægelser i den slesvigske sognestruktur. Når vi finder, at der er blevet skelnet mellem stiftelserne, må det jo som udgangspunkt opfattes som et udtryk enten for, at de endnu ikke udgjorde en homogen masse, eller at de på et tidspunkt havde været ensartede, men derefter havde bevæget sig i forskellige retninger.

Hidtidig forskning

I den danske forskning har tilgangen til problemstillingen været forsigtig. Her har bl.a. Mogens Mackeprang og Troels Dahlerup opfattet brugen af kapelbetegnelserne som et udtryk for eksistensen af annekteringer mellem kirker, dog uden at der er blevet søgt tilbundsgående udredninger af hele det relevante kildemateriale.²

I tyske arbejder fra midten af 1800-tallet og frem er man imidlertid gået anderledes håndfast til værks, idet kapelbetegnelserne uden videre er tolket som et levn efter en mønsterudvikling i kirkebyggeriets tidligste faser. Det har således været påstanden, at der fra første færd blev opført særlige centrale kirker ved hedenske kultsteder, og disses funktionsområder blev bestemt ved en anslutning til eksisterende inddelinger af landskabet, dvs. konkret et forløb, der skal have udmøntet sig i etableringen af de såkaldte *Hardeskirchen* i hvert af de slesvigske herreder. Hertil blev der ifølge de tyske arbejders teorier etableret en mængde underordnede kapeller, og det skal så have været rester fra en sådan kapelstatus, der endnu har hængt ved nogle af stiftelserne på det tidspunkt, hvor de skriftlige kilder er begyndt at flyde.³

Disse tilbageføringer, som man har arbejdet med i forskningen, har imidlertid uden undtagelse savnet ethvert belæg, og da de nærmest har haft status som

Forsvundne kapeller i Vadehavsområdet, der ikke kan lokaliseres:

- Morsum
- Hamme
- Lyed
- Kongens Kapel (Gl. Tetenbüll)
- Witbou/Wybon
- Boyenbing
- Fedderingsmans kapel
- Svends kapel
- Redwerdsmans kapel
- Peter Haisens kapel

Fig. 1. Oversigt over fritliggende stiftelser i Slesvig Stift, der omtales som kapeller i de middelalderlige skriftlige kilder. Andre vidnesbyrd om over- og underordningsforhold (uden brug af kapelbetegnelsen) som f.eks. i Ejderstedkrøniken (se nedenfor) er ikke medtaget. Ud over de navngivne stiftelser meddele kilderne om tabet i stormfloder i 1300-tallet af 3 unavngivne kapeller i Sønder- og Nørre Gøs herreder og dertil fra provstierne Strand og Vidå om henholdsvis 24 og 5 unavngivne ecclesia og capella. Hertil blev provstevisitationen i hele stiftet organiseret ud fra opdeling i ecclesia og capella (se nedenfor). Illustration: MP 2005.

en slags facitlister for forklaringen af de af høj- og senmiddelalderlige kildesteder, har nøjere analyser af materialets udsagn om sontringen mellem kirkerne faktisk ikke været inde i billedet. Både i indhold og konsekvens har de tyske fremstillinger på den måde placeret sig på linie med det overordnede retshisto-

riske teorikompleks, der i den samme periode voksede frem omkring især Ulrich Stutz' og Hans Erich Feines teorier om et særligt germansk kirkesystem og dets udmøntning i eksistensen af kirke kategorier som 'Eigenkirchen' og 'Genossenschaftskirchen' i områderne fra Alperne og nordover.⁴ I Slesvig Stift som i

Kapellets navn	Datering, kapelbetegnelse	Nuv. status	Henvisning for kapelomtalen
Moltrup	1406, 1473	Sognekirke	Pontoppidan VII, 127; <i>Repertorium</i> nr. 3376.
Bjerring	1406, 1473	Sognekirke	Pontoppidan VII, 127; <i>Repertorium</i> nr. 3376.
Vonsbæk	1468	Sognekirke	<i>Danmarks Kirker, Sønderjylland</i> , 501.
Åstrup	1406, 1473	Sognekirke	Pontoppidan VII, 127; <i>Repertorium</i> nr. 3376.
Grarup	1406, 1473	Sognekirke	Pontoppidan VII, 127; <i>Repertorium</i> nr. 3376.
Gl. Haderslev	1309	Sognekirke	<i>Diplomentarium Danicum</i> II, 6 nr. 178.
Nybøl	1437	Forsvundet	<i>Quellensammlung</i> , 101.
Arvad	1437	Forsvundet	<i>Quellensammlung</i> , 101.
Kvzers	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Kluesries	1399	Forsvundet	<i>Diplomentarium Danicum</i> IV, 7 nr. 49
Kreuz	1464	Forsvundet	<i>Westphalen</i> IV, 3188 nr. 79; <i>Repertorium</i> 2. rk. nr. 1827, 1828.
Klintring Enge	1359	Sognekirke	<i>Diplomentarium Danicum</i> III, 5 nr. 229.
Bredsted	1462	Sognekirke	<i>Quellensammlung</i> , 259; Levens 1821, 92.
Havetoft	1380	Sognekirke	<i>Diplomentarium Danicum</i> IV, 2 nr. 32.
Kappeln	1357	Forsvundet	<i>Diplomentarium Danicum</i> III, 5 nr. 74.
Skobøl	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Schwesing	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Treia	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Karlby	1360, 1361, 1362, 1385	Sognekirke	<i>Diplomentarium Danicum</i> III, 5 nr. 363; III, 6 nr. 90; III, 6 nr. 232; IV, 2 nr. 586; IV, 2 nr. 587; IV, 2 nr. 618
Husum	1431, 1448 & hyppigt i resten af 1400-tallet.	Sognekirke	<i>Husumer Urkundenbuch</i> nr. 4, passim.
Kosel	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Hollingsted	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Waabs	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Eckernförde	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Kapel v. bispens borg i Svavsted	1437	Forsvundet	<i>Quellensammlung</i> , 190.
Kropp	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Hütten	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Jellenbek	1350-1400(?)	Forsvundet	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Schested	1350-1400(?)	Sognekirke	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Kampen	1350-1400(?)	Forsvundet	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Morsum	1437	Forsvundet	<i>Quellensammlung</i> , 72.
Hamme	1437	Forsvundet	<i>Quellensammlung</i> , 72.
Lyed	1437	Forsvundet	<i>Quellensammlung</i> , 72.
Kongens kapel (Gl. Tetenbüll)	1437	Forsvundet	<i>Quellensammlung</i> , 102.
Witbou/Wybon	1350-1400(?), 1437	Forsvundet	<i>Quellensammlung</i> , 73; Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Boyenbing	1350-1400(?)	Forsvundet	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Fedderingsmanns kapel	1350-1400(?)	Forsvundet	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Svends kapel	1350-1400(?)	Forsvundet	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Redwerdsmans kapel	1350-1400(?)	Forsvundet	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).
Peter Haisens kapel	1350-1400(?)	Forsvundet	Hansen 1894, 77-82 (Catalogus Vetustus).

Fig. 2. Tabel med de fritliggende stiftelser (opregnet fra nord mod syd), der betegnes som kapeller i det middelalderlige skriftlige kildemateriale. For forslaget til en datering af kapelomtalerne i *Catalogus Vetustus* (1350-1400), se nedenfor.

det øvrige Nordeuropa er der hverken grund til – eller grundlag for – at forklare forhold eller udviklinger i det middelalderlige kirkemønster med sådanne a priori antagne systemteorier.

Udblik

Vendes blikket mod det øvrige Europa, er det derimod en udpræget tendens til et fravær af systematik, der synes at karakterisere brugen af kapelbetegnelsen.

I romerkirkens egne lovsamlinger blev en kapelkategori først defineret i 1703, og i middelalderen synes *capella* snarest at have tjent som en art samlebetegnelse for stiftelser, der blot var karakteriseret ved en begrænset status, hvilket gerne – efter reformkirkens gennemtrumfning af et nogenlunde homogent sognemønster – vil sige i forhold til den hovedpart af kirker, der benævntes *ecclesia*, altså sognekirkerne. Stiftelser, der blev betegnet som *capella*, havde ofte ikke rettigheder til varetagelse af det kirkelige arbejde i samme omfang som sognekirkerne, og de var tit hverken udstyret med en selvstændig præst eller et geografisk afgrænset funktionsområde. Men betegnelsen angav ikke en klart afgrænset kategori. Der fandtes ingen retningslinier for, hvilke rettigheder et kapel kunne være i besiddelse af – eller være forment – og der kendes faktisk eksempler på, at *capella* havde både tienderrettigheder, et fast embedsområde og en selvstændig præst.⁵ *Capella* ser således ud til, blot at skulle betragtes som et ord, man anvendte for kirker med en begrænset position, når det i lyset af forskellige omstændigheder forekom hensigtsmæssigt, men i øvrigt i vidt forskellige betydninger, der heller ikke i samtiden nødvendigvis forekom nærmere afgrænsede.

Det udelukker selvfølgelig ikke, at der i visse egne kan have været gennemført særlige systemer, men for et område som Slesvig Stift, hvor der ikke kendes vidnesbyrd om noget sådant, må det være en præmis for en nærmere analyse, at *capella* ikke nødvendigvis betegnede veldefinerede kategorier af gudshuse, der var udsprunget af helt ensartede udviklinger. En brug af materialet til belysning af justeringer i sognestrukturen må derfor tage udgangspunkt i en grundlæggende analyse af, hvilken betydning brugen af kapelbetegnelse kan tillægges i hvert enkelt tilfælde, dvs. konkret: hvad har udløst brugen af kapelbetegnelsen?

Ud over at tage udgangspunkt i den sammenhæng hvori *capella* indgår i det pågældende skriftlige kildested, er der imidlertid som oftest stort set ikke andre kildegrupper til rådighed for en sådan undersøgelse, end de fysiske levn der endnu i dag kan fremdrages på de stedlige lokaliteter, og som kan analyseres ved en kombination af arkæologiske og kulturgeografiske metoder. Det muliggør nok glimtvis indblik i kapelbetegnelsens betydningsindhold, men det levner gennemgående næppe retfærdighed til den kompleksitet i den middelalderlige virkelighed, som brugen af ordet i de enkelte tilfælde er udsprunget af.

Ved et nærmere eftersyn af forholdene omkring en udvalgt række af de kapelbenævnte stiftelser kan der dog overordnet fremdrages nogle klare konturer af, hvordan *capella* i det middelalderlige Slesvig Stift har været anvendt særdeles fleksibelt. Dels ser betegnelsen ud til at have været anvendt for en stor andel af stiftets kirker, og gerne for stiftelser der ellers kan synes uforenelige, dels må betegnelsens betydningsfelt – ud over, at der altid har været tale om noget mindreværdigt – opdeles i primært og et sekundært for henholdsvis opadgående og nedadgående bevægelser i sognemønstret. Begge disse betydningsfelter spænder imidlertid over så store variationer, at opdelingen til tider synes nær ved at sprænges (fig. 1, 2).⁶

2. Slesvig i middelalderen – landskab, byer, herreder og stift

Allerede i 948 omtales en biskop med tilknytning til Slesvig, som dermed er et af de tidligst omtalte bispestæder i Danmark (fig. 3).⁷ Navnet 'Slesvig' forbindes imidlertid også med det slesvigske hertugdømme, der bestod af landskaberne mellem Vesterhavet og Østersøen fra Ejderen og Holsten i syd til områderne omkring Kongeåen og Nørrejylland i nord.⁸ Det vidt-

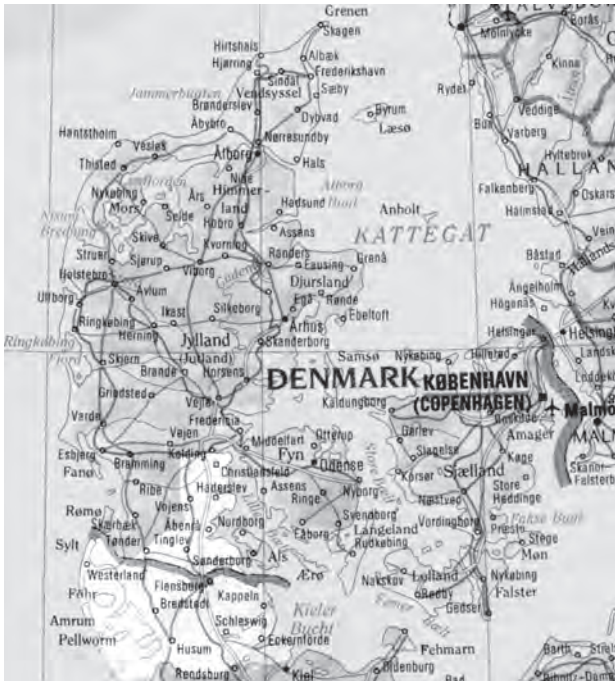

Fig. 3. Det middelalderlige Slesvig Stifts udstrækning skitseret på et moderne kort. Ved reformationen udskiltes de nordlige dele til Haderslev Stift, hvis sydgrænse i dag følger landegrænsen. Illustration: MP 2005.

strakte område præges af tre nord-sydgående zoner med hvert sit landskabsmæssige særpræg.⁹ Mod øst finder vi moræneflader med frugtbar jord og dybtindskårne fjordarme, mens de centrale landskaber præges af vidtstrakte flade strøg, kaldet 'geesten', der udgør en øde hedeagtig bræmme ud mod det vestlige vadehavsområde. Herude i den vestligste zone finder vi de store engstrækninger og marskområder, der præger det nordfrisiske landskab, og som har gennemgået store forandringer gennem hele middelalderen ved stormflodsødelæggelser af hele her-

reder med efterfølgende forsøg på genvindinger af det tabte ved digebyggerier og afvandinger.¹⁰ Længst ud mod Vesterhavet ligger øerne Sild, Amrum og För, mens vi i det bagvedliggende område finder en række småøer som Langenæs, Hooge og Øland, der omgives af havet og store mudrede tidevandsoversvømmede områder. Fund af diger, vejsystemer og beboelsesforhøjninger vidner om, at landskabet her i tiden frem mod senmiddelalderen var mere sammenhængende end i dag. De nuværende øer Pellworm og Nordstrand udgjorde således øen Strand, der ved en række stormfloder – især den såkaldte 'grote Manndränke' i 1362 og en lignende katastrofe i 1634 – blev oversvømmet, ødelagt og bortskyllet.

I bunden af de østlige fjordarme voksede en række bydannelse frem i højmiddelalderen.¹¹ Fra nord finder vi Haderslev, Åbenrå, Flensborg og Eckernförde, der alle blev grundlagt og tildelt købstadsrettigheder i 1200-tallet. Etableringen af stiftsstanden Slesvig går tilbage til 1000-tallets første halvdel, hvor den ser ud til at have afløst den ældre handelsplads ved Hedeby. Byerne Bredsted og Husum ved vadehavskysten er deroverfor først etableret i begyndelsen af 1400-tallet omkring eksisterende landsbyer.¹²

Størstedelen af området var – som i det øvrige middelalderlige Danmark – omfattet af herredsinddelingen, men de sydligste arealer ned mod Ejderen – landskaberne Fredslet, Jernved, Svansen, Kampen og Stapelholm – adskiller sig imidlertid fra det almene mønster ved, at de først blev herredssinddelt hen mod reformationen. I middelalderlige sammenhænge betegnes området derfor gerne samlet som 'området mellem Slien og Ejderen'.¹³

Forud for omtalen af Slesvig som bispesæde i 948 havde området omkring Sliens inderste landtunger været målet for et af de tidligste missionstiltag, vi fra

skriftlige kilder kender til i Norden, nemlig munken Ansgars opførelse af kirker ved Ribe og »*Sliaswich*« omkring 850.¹⁴ Vi hører først om, at der skal have været kirker i Slesvig igen i midten af 900-tallet, hvor en række bispes, der sættes i forbindelse med det slesvigske bispesæde, begynder at optræde i de skriftlige kilder.¹⁵ Efter biskop Hored, der skal have været tilstede ved et kirkemøde i Ingelsheim i 948, nævnes en række af personer frem mod midten af 1000-tallet som indsat i den slesvigske bispestol af ærkebispem af Hamborg-Bremen.¹⁶ Formentligt har Hored kun været Slesvig-bisp af navn og således aldrig sat sine ben i byen, idet hans embede efter alt at dømme var et udslag af det nystiftede ærkesædes behov for at udnævne de påkrævede lydbisper i den nordiske missionsmark.¹⁷ Men det kan faktisk også for de øvrige helt tidlige slesvigbisper betvivles, om de besad andet end et titulært embede, og først med reorganiseringen af den danske stiftsstruktur o. 1060 synes der at have været succes med tiltagene til etableringen af et Slesvig Stift.¹⁸

I takt med kristningen fra vel engang i starten af det 9. århundrede må et kirkemønster være vokset frem i det slesvigske. Ifølge Knytlingesaga skal der omkring midten af det 12. århundrede have været 350 kirker i stiftet – et tal, som dog forekommer alt for stort i forhold til den kirkebestand, der fremgår af en række gejstlige administrative kilder.¹⁹ Et tal i størrelsesordenen 220-250 kirker forekommer mere rimeligt, alt afhængig af hvorvidt man regner før eller efter de store stormflodsødelæggelser i 1300-tallet, og herudaf har en ganske stor andel altså været regnet for *capella*.

3. *Kapelbetegnelsernes primære betydningsfelt*

Først og fremmest har kapelbetegnelsen i det middelalderlige Slesvig Stift været i brug i den velkendte betydning for kirkebygninger, som efter deres anlæg-

gelse måtte friste en tilværelse uden fuld sognekirkestatus. Nogle var på vej til en sådan, mens andre nok indtog en vis rolle i det kirkelige arbejde, men uden at målet var en egentlig sogneetablering. Der er således tale om en betydning, der rummer det fælles træk, at den er knyttet til kirkernes udgangsposition, hvorved den kan kaldes primær, men som samtidigt kan omfatte meget forskellige elementer.

Grundlæggelser i den eksisterende sognestruktur – tre velbelyste eksempler

Et allerede velbelyst eksempel er udspaltningen i 1359 af et nyt sogn omkring kapellet i Klintring Enge i Kær herred umiddelbart syd for den nuværende danske grænse, et område der i tiden forud havde været genstand for en bebyggelsesmæssig ekspansion ved landvinding fra Vadehavet mod vest.²⁰ Udspaltningen, som indebar en beskæring af modersognet Læk, var således forbundet med en række betingelser, der kendes fra en stadfæstelse fra biskoppen i Slesvig.²¹ Heraf fremgår det, at kapellet efterhånden var blevet så rigt, at det nu kunne bære sin egen præst, og derfor kunne spaltes ud fra sit gamle modersogn, Læk, hvorfra det i sin tid var bygget og betjent. En række forhold i dokumentet peger i den forbindelse på, hvordan en sådan udskillelse måtte være forbundet med interessemodsatninger omkring den fremtidige ordning af indtægterne til de to kald. Stadfæstelsen angiver således, at indtægterne fra tienden til kirkebygningen i det fremtidige Enge sogn fortsat skulle betales til moderkirken i Læk, og når præsten her ikke ser ud til at have givet sit tilsagn til udskillelsen, så skyldes det nok, at man har brugt et tidspunkt, hvor embedet var ledigt til at bortskære indtægterne fra hans kald for at give dem til det nye sogn. Endeligt bekræftes de modstridende interesser ved udskillelsen af de to sognes

fremtræden, idet det nye sogn fremstår som en langt mindre enhed med en mere ydmyg senmiddelalderlig kirkebygning, end den gamle ærværdige moderenhed omkring den romanske kirke i Læk (fig. 4).²²

Hvordan nyetableringer af sogne som regel har været forbundet med forsøg på at modgå beskæringen af modersognenes eksistensgrundlag, og hvorledes de således ofte måtte foregå på disses præmisser, bliver videre belyst, hvis vi bliver i senmiddelalderen og vender blikket fra det åbne land til et af eksemplerne på brugen af kapelbetegnelsen for kirker i stiftets byer.

I 1462 gav bisp Nicolaus Wulff tilladelse til opførelsen af et kapel i den fremvoksende flække Bredsted tæt på Vadehavskysten. Der blev ved den lejlig-

hed indgået et forlig med præsten i Breklum, i hvis sogn nystiftelsen var placeret, om organiseringen af det kirkelige arbejde, og det nye kapel fik herved – modsat kapellet i Klintring Enge efter dets sogneudskillelse – en annekslignende status.²³ Som udgangspunkt blev det fastlagt, at præsten i Breklum ikke måtte lide indtægtstab ved nystiftelsen, og at udførelsen af de kirkelige handlinger fortsat skulle sortere under ham. Kapellet fik ret til en kirkegård, hvor ingen imidlertid måtte komme i jorden, uden at præsten i Breklum havde samtykket. Med hensyn til kappellets betjening blev det fastlagt, at præsten skulle læse messe her 3 gange i løbet af ugen samt om søndagen, med mindre det da kolliderede (*»unbehagelig were«*) med hans betjening af modersognet. Til gengæld skulle han have alle votivgaver, der blev givet i kapellet, mens borgerne i Bredsted dels skulle svare ham 8 mark lybsk årligt i to rater, dels to gange om året skulle overlade kirkeværgerne i hovedsognet Breklum udbyttet af én dags malkning. Dertil skulle man fortsat ubeskåret deltage i vedligeholdelsen af kirken og præstegården i Breklum.

Kapellet i Bredsted blev formentligt betjent på den måde frem til omkring 1510, hvor man kender den første i en ubrudt række af selvstændigt fungerende præster, og hvor det dermed ser ud til, at sogneudskillelsen så at sige er blevet ført helt ud i livet.²⁴ I forbindelse med, at man supplerede indtægterne til præstebordet i 1539, blev det anført, at indtægtsforøgelsen var nødvendig, *»eftersom kirken ikke længe har været sognekirke«*.²⁵ Det nye kapel fik altså på flere måder stramme tøjler i sine første år, og som ved stort set alle høj- og senmiddelalderlige danske byer gav det sig også udslag i den sammenhæng, at det nye sogn kom til at bestå af et lille areal, der – med Anders Andrén's terminologi – lukker sig omkring byarealet.²⁶

Fig. 4. Sognegrænser og kirker i området omkring Læk og Klintring Enge. Illustration: MP 2003.

Også her udmøntede vilkårene for sogneudskillelsen sig altså i forhold, der stadig i dag kan aflæses i områdets sognestruktur.

Men kapelbetegnelsens primære betydningsfelt omfatter også helt andre typer af ordninger, hvilket bl.a. fremgår af forholdene omkring kapellet ved Kluesries i Handeved sogn nord for Flensborg. I 1399 fik Ludolf Swerk og Vilhelm Uterlyre, en præst fra Lübeck Stift og en lægmand, pavelig tilladelse til at opføre et kapel på stedet. Og dette kapel skulle – som paven skriver – fungere som andre fromme stiftelser »...*fritaget for verdens snarer...*«, således at hjerterne kunne være »...*helt og holdent optaget af og rettet mod Gud...*«, hvorfor det burde indrettes i »...*skovenes og lundenes huler...*« Paven opfordrede alle til at give almisser til stiftelsen, og han lovede i den forbindelse en bodseftergivelse, hvis gaverne blev ledsaget af et besøg.²⁷ Kapellet i Klusries blev altså – helt usædvanligt både for denne periode og i dette område – stiftet som en eremitstiftelse, hvortil man kunne valfarte og modtage forladelse for sine synder, dvs. en stiftelse af en karakter vi i dag gerne betegner som et 'valfartskapel'.

Efter de to stifters død førte kapellet en omtumlet tilværelse, måske af og til med en tilknyttet præst. På et tidspunkt kom patronatsrettighederne ihvert fald under Ryd Kloster, men på reformationstiden måtte man opgive, og bygningen blev revet ned.²⁸ Kapellet i Klusries udgør dermed en prøve på et gudshus, der måske nok kom til at indtage en rolle i den kirkelige betjening, men som aldrig nåede til en egentlig sogneetablering – og som jo formentligt heller aldrig var tiltænkt en sådan funktion. Og her er vi altså ganske langt fra indholdet af kapelbetegnelserne ved Klintring Enge og Bredsted, og måske helt ude i kanten af de forløb, man i dansk forskning gerne sammenfatter med betegnelsen 'sognedannelse'.

Catalogus vetustus

I lyset af de detaljerede oplysninger om forholdene ved Klintring Enge og Bredsted står det altså klart, at *capella* har været brugt for meget varierende og lokalt prægede underordninger, der kan have omfattet snart sagt alt fra bestemmelser om fabricatiender, der krydsede sognegrænser, til kompromisser omkring noget så jordnært som bøndernes malkning af deres køer. I de fleste tilfælde er de skriftlige kilders egne oplysninger om baggrunden for brugen af kapelbetegnelse imidlertid langt mindre fyldige. Det er for eksempel tilfældet, når der anføres *capella* ud for en række af kirkenavnene i den fortegnelse over hele Slesvig Stifts kirker, der som regel omtales som *Catalogus Vetustus*.²⁹

Fortegnelsens overleveringshistorie frem til den kendte afskrift fra starten af 1600-tallet er omdiskuteret. Det fremgår ikke af listen selv, hvilken situation den oprindeligt er udsprunget af, og netop fordi der er tale om en sen afskrift af et forlæg, der kan have været afskrevet og redigeret i flere omgange, er det vanskeligt at komme dateringen nærmere. En række af navneformerne for sydslesvigske lokaliteter peger i retning af, at opstillingen af kirkesteder kan have rødder helt ned i 1200-tallet,³⁰ men det er naturligvis ikke ensbetydende med, at den kendte afskrift i sin helhed kan tilskrives en så høj alder. Der er intet i vejen for, at enkeltelementer af større eller mindre omfang – herunder oplysningerne om stiftelsernes status – først skulle være tilkommet (eller fjernet fra) listen på forskellige tidspunkter hen over senmiddelalderen (fig. 5).

For det område, som anføres først i *Catalogus Vetustus*, dvs. området mellem Slien og Ejderen, der i den kirkelige administration sorterede direkte under domprovsten, angiver fortegnelsen næsten helt gen-

nemgående, hvorvidt de 23 kirker var at regne for *ecclesia* eller *capella* (henholdsvis 9 og 10, mens 4 ikke er tilføjet oplysninger om status). Knap så konsekvent fremgår opdelingen for de 7 kirker i det efterfølgende Sønder Gøs herred (2 *ecclesia*, 2 *capella* og 3 uden statusangivelse). Herefter ser det imidlertid ud til, at en af fortegnelsens afskrivere er blevet mere sløset med gengivelsen af tilføjelserne om kirkernes status. For stiftelserne i de øvrige nordligere dele af stiftet anføres der således kun sporadiske angivelser af *ecclesia*, mens *capella* kun anføres for helt enkeltstående kirker i herrederne Lundenberg, Lundtoft, Edoms, Pelworm, Beltring og Kliplev.

Det har tidligere været hævdet af Mogens Mackeprang, at tendensen til, at tilføjelserne om kirkernes

status glider ud af fortegnelsen, må tilskrives sløsethed hos en af dens afskrivere.³¹ Hans opfattelse finder en vis underbygning, hvis nogle af listens relativt få kapelbetegnelser for stiftets nordligere dele betragtes isoleret. Her ser *capella* nemlig kun ud til at være medtaget, hvor særlige forhold kan have besværliggjort en udeladelse ved en afskrift. Mest iøjnefaldende er det tilfældet med angivelserne af »*Redwardsmanns Capell.*« og »*Peter Haisens Capell*« i Beltring herred, »*Schwens capell*« i Pelworm herred og »*Fedderingsmans Capell*« i Edoms herred, der alle er sætningskonstruktioner med genitivformer af slægts- og mandsnavnene 'Redwardman', 'Peter Haisen', 'Svend' og 'Fedderingsman'.³² I disse tilfælde har kapelbetegnelsen ikke kunnet udelades, fordi person-

Fig. 5. Udsnit af Willers-Jessens kort over Slesvig Stift ca. 1450. Mod øst ses Waabs og afløseren for Jellenbek kirke, Krusendorf. Nordligst ud mod Vadehavet ses Bredsted. Sognegrænserne i området er i dag ændret flere steder; bl. a. er det middelalderlige Kampen sogn i nyere tid opdelt mellem Rendsborg og Hohn sogne. En række lokaliteter i områder, der blev hårdt ramt af stormfloder i løbet af især 1300-tallet, er skematisk rekonstrueret. Tegning: Willers-Jessen 1894.

navneformen så ville have stået alene tilbage, hvilket jo ikke ville have givet mening.

Det ser derfor ud til, at der i Catalogus Vetustus har været tale om en ændret afskrivningspraksis, der har resulteret i et fejlagtigt indtryk af, at sondringen mellem *ecclesia* og *capella* skulle have været mindre udtalt i stiftets nordligere dele. Det bedste samlede billede af, hvordan sondringen har været anvendt, skal altså efter alt at dømme findes ved de sydlige strøg, hvor betegnelserne ikke er gået tabt ved Catalogus Vetustus overlevering – dels området mellem Slien og Ejderen dels i Sønder Gøs herred (fig. 6).

Som regel anfører Catalogus Vetustus ikke andet end *ecclesia* eller *capella* ud for kirkenavnene, og det fremgår altså ikke af listens egne oplysninger, hvad der havde været udløsende for behovet for en skellen. Hvis vi ser på sognemønstret, er en parallel til Klintring Enges trange udskillelse som et selvstændigt sogn på sit modersogns præmisser imidlertid oplagt for nogle af enhederne både i det åbne land og i de slesvigske byer.

Det gør sig især gældende for Waabs og Jellenbeck sogne, hvor sognegrænsernes forløb og den fuldstændige omslutning af større enheder, der omtales som *ecclesia* i Catalogus Vetustus, straks leder tanken hen på, at baggrunden for omtalen som *capella* har været et sogneudskillelsesforløb. Dette indtryk styrkes da også af flere forhold. Mens stenkirkerne i samtlige nabosognene må henføres til 11-1200-tallet – for Siesebys vedkommende er den nuværende kirke endda en afløser af en forgænger ligeledes opført i sten³³ – så er kirken i Waabs senmiddelalderlig, og det samme må have været tilfældet med den nu nedrevne Jellenbek kirke.³⁴ Der ser altså ud til først på relativt sene tidspunkter, set i forhold til nabosognene, at have været ressourcer til opførelsen af stenkirker i Waabs og Jel-

“Slabben Hagen, Eccl.
Jellenbecke Capell.
Gettorp Eccl.
Seestede Capell.
Bunsdorp Eccl.
Campen Capell. Vor Rendsborg upn berg.
Croppe Capell
Hädebui Eccl.
Hutte
Kosleff } Capelln
Risebui Eccl.
Borbui Eccl.
Neobnisse Capell.
Etzebui Eccl.
Ekelnforde
Hügelsted } Capellen.
Sanct Michael vor Schleßwigh
Trey Capel.
Hollingsted
Schwauested Eccl
Stapelholm Eccl.
Euellbedde
Beueringhusen.”

Fig. 6. Catalogus Vetustus' oplysninger om kirkerne i området mellem Slien og Ejderen.

lenbek. Derudover understreges indtrykket af en relativt svag fundering af de cathedraticumafgifter, som kirkerne ved midten af 1400-tallet var sat til at svare bispem som en anerkendelse af hans jurisdiktion, idet de to *capella* svarede 12 skilling mod alle nabosognenes 24 skilling.³⁵

For Waabs og Jellenbek må kapelomtalen altså have været et udtryk for en selvstændiggørelsesproces, som endnu ikke var afsluttet, eller som i det mindste havde sat sig nogle spor i det færdige sognemønster, der havde fået kapelbetegnelsen til at hænge ved de to stiftelser i den efterfølgende periode. I modsætning til situationen omkring Klintring Enge tegner

enhedernes indbyrdes placeringer sammen med sognegrænsernes forløb imidlertid et mønster, der peger i retning af en udskillelsessituation ikke kun fra ét, men snarere fra flere modersogne. En sådan egaliserende af sognestrukturen ved en større regulering må givetvis have været udløst af en hensyntagen til den geografiske fordeling af bebyggelsen i området, men set fra de ældre sognes side har den formentligt samtidigt været en af vejene til at fordele tabet af indtægter til kaldene ved udskillelsen på flere skuldre.

En tilsvarende betydning af *Catalogus Vetustus'* kapelomtaler kan udledes for flere af stiftelserne, og bl.a. det lille lukkede Eckernförde bysogn, der nærmest udgør en enklave i det store landsogn Borby, og hvor parallellen til Bredsted dermed er relevant. Opførelsen af kirken i Eckernförde blev påbegyndt i anden halvdel af 1200-tallet, og den var hen over senmiddelalderen genstand for et omfattende udvikelsesprogram til et markant treskibet anlæg.³⁶ Da vi i 1359 møder den første gang i brevmaterialet, fremgår det desuden, at den da var så velstående, at den kirkelige betjening blev varetaget af to gejstlige.³⁷ Kapelomtalen kan i det lys opfattes som et udslag af, at bysognet stadigvæk blev anset for at være underordnet den oprindelige moderstiftelse, selvom den økonomiske balance ellers klart havde forrykket sig til bykirkens fordel. – En situation, der har klare paralleller i udlandet, og bl.a. ved byen Hull i England, hvor Holy Trinitykirken middelalderen ud var kapel under landsognet Hessle, selvom bykirken blev kraftigt udbygget og både husede en stor præstebesætning og hele 10 sognegilder.³⁸

Fra Sønder Gøs herred anfører *Catalogus Vetustus* bl.a. det lille Skobøl sogn som *capella*, og også her finder vi indikationer på en sogneudskillelse. Det kommer klart til udtryk ved enhedernes indbyrdes pla-

ceringer og sognegrænsernes forløb, som tegner et mønster, der peger på enten Hatsted eller Mildsted sogne som sandsynlige modersogne – eller måske dem begge. I modsætning til de sogneudskilte landkirker i Klintring Enge, Waabs og Jellenbek er kirken i Skobøl imidlertid opført tilbage i 11-1200-tallet, og rødderne til sognets selvstændiggørelsesproces må dermed trækkes helt ned i højmiddelalderen. På dette relativt tidlige tidspunkt kan etableringen af over- og underordningsforhold mellem stiftelser med brugen af kapelbetegnelsen til følge imidlertid være udsprunget af udviklinger i kirkemønstret, der skal opfattes i en anden sammenhæng – og som derfor har fået en helt anden karakter – end de senmiddelalderlige sogneudskillelser. Eksempler på, hvordan det kan have givet sig udslag, bevidnes af en række forhold i kirkelandskabet i andre og mere yderligt beliggende dele af Vadehavsområdet.

Moderkirker og kapeller i Vadehavsområdet

Fra Ejdersted, sydvest for Skobøl, bevidnes over- og underordningsforhold mellem kirkerne helt tilbage i de tidlige kirkebygningsfaser bl.a. af den såkaldte Ejderstedkrønike. Denne krønike opregner forhold fra området på og omkring Ejdersted helt tilbage til starten af 1100-tallet, men dens udarbejdelse blev efter alt at dømme først påbegyndt omkring midten af 1400-tallet af en Wenni Sywens, der arbejdede som skriver for områdets staller, Epe Wunnekens.³⁹

Hvad der har været Wenni Sywens' kilder til den række af optegnelser, han anfører i krøniken om begivenheder fra starten af 1100-tallet og frem mod hans egen samtid, er det kun for enkelte passager muligt at give et nøjere bud på. Enkelte beretninger om tidligere stalleres embedsudøvelse kan være hentet fra Epe Wunnekens arkiv, som det i øvrigt fremgår af krø-

Fig. 7. Udsnit af Theodor Gliemanns kort fra 1829 over amterne Husum og Bredsted, landskaberne Eidersted og Nordstrand.

niketeksten, at Wenni Sywens blev sat til at forny.⁴⁰ Det gør sig f.eks. gældende med en malerisk beskrivelse af, hvordan en røverslægt i 1360'erne opførte en borg ved Vesterhever yderst på Ejderstedts vestlige spids, hvor de holdt skønne jomfruer indespærret og foretog røveriske overfald på omegnens befolkning. Af teksten fremgår det således, at stalleren Ingwer for at komme uvæsenet til livs stormede borgen og dræbte hele slægten, samt at begivenhederne derefter blev dokumenteret: »...unde dar makeden se besegelde breue up, wo dat alle Dinck fahren was«. ⁴¹ Det dokument så Epe Wunneken måske, da han arbejdede i stallerens arkiv ca. 100 år senere. Andre passager i krøniken giver imidlertid snarere indtryk af at være mundtlige

og sagnagtige overleveringer, bl.a. en ulykkelig beretning om en Ove Bons, der kastede sin datter i en digegrøft med en møllesten om halsen, efter at hun havde kastet skam over familien ved at blive gravid med en knægt fra egnen omkring Tating i Ejderstedts vestligste egne (fig. 7).⁴² Groft sagt ser Ejderstedtkrøniken for de tidligste perioder således ud til at være et sammenskrab af de forskellige oplysninger om 'gamle dage', som det har været muligt at opdrive i lokalområdet hen mod middelalderens slutning.

Om det tidlige kirkebyggeri oplyser krøniken, at kirkerne Poppenbüll, Tetenbüll, Osterhever, Katharinenherd, Welt og Vollerwieck – ligeledes i Ejderstedts vestlige områder – i starten af 1100-tallet blev opført som trækirker ud fra («...van der...») den allerede etablerede trækirke ved Garding, dvs. en formulering, der indebærer, at en tidlig central moderkirke har sat frø med etableringen af en hel række af datterstiftelser.⁴³ Et sådant initiativ må have krævet bagmænd med en vis pondus bag kirken i Garding, og krøniken meddeler da også i samme passage, at de såkaldte *Boyenmänner* mistede deres patronatsret (*leenware*) til kirken, efter at de – uvist af hvilken grund – havde slået præsten Harmen Lütke ihjel. Disse oplysninger er ganske vist sparsomme, men der kan jo se ud til at have været tale om en stifterslægt, der har ment at have fuld råderet over kirken i alle dens forhold, og som samtidigt – formentligt via udstrakte jordbesiddelser – var så ressourcesterke i området, at de kunne udvirke en samlet udbygning af den kirkelige dækning af landskabet. Nogle få år efter etableringen af datterstiftelserne meddeler krøniken, at trækirken ved Garding gik tabt i en stormflod og blev erstattet af en ny stenkirke (fig. 8).

Hvordan validiteten af alle disse oplysninger om det tidlige kirkemønster, der som nævnt først er ble-

vet nedskrevet i Ejderstedkrøniken i 1400-tallet, skal vurderes, kan diskuteres ved at inddrage forhold uden for teksten selv og både fra området omkring Garding og fra andre dele af Vadehavsområdet. I den forbindelse tyder meget på, at beskrivelsen har rødder i virkelige forhold.

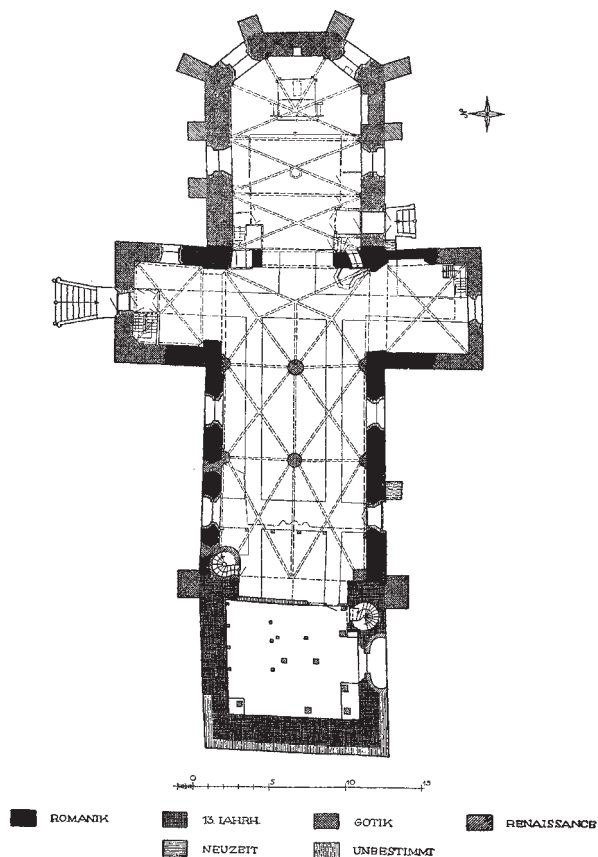

Fig. 8. Garding kirkes grundplan. Efter Die Kunstdenkmäler, Kreis Eiderstedt.

Der er ikke fundet spor efter de nævnte trækirker, men billedet af de syv kirkers indbyrdes roller får faktisk god støtte af sognemønstrets fremtræden i området og især af de eksisterende kirkebygninger. Garding sogn fremstår som en rig enhed med et stort hævet areal midt på Ejdersteds geest, hvor sikringen mod den i området altid tilstedeværende stormflodstrussel har været størst. De seks datterstiftelser er derimod placeret rundt i en cirkel omkring moderkirken ud mod halvøens strande i et mere lavtliggende og udsat landskab. Dertil var Garding, som den eneste af stiftelserne, forpligtet til at erlægge det højeste niveau for cathedraticum-afgifter, nemlig 24 skilling, mens de øvrige svarede fra 4½ til 12 skilling.⁴⁴

Helt markant hæver Garding sig imidlertid over de øvrige enheder med sognets store romanske kirke. Mens de seks datterstiftelsers kirker er mindre romanske bygninger – i Tetenbüll erstattet af en gotisk ombygning – med gængse udformninger, er kirken i Garding således opført over en korsformet grundplan.⁴⁵ Den særlige grundplan har dels levet rum for en ekstra stor menighed, dels har den muliggjort opførelsen af flere sidealtre på de med korsarmene givne østvægge, og bygningens korsform kan på den måde indicere tilstedeværelsen af flere præster ved kirken, dvs. muligheden for at opfylde flere funktioner. Og at den særlige grundplan underbygger billedet af Garding kirkes rolle som en særlig moderkirke kan yderligere bestyrkes af, at man i England i tiden fra det 11. århundrede gerne valgte tilsvarende korsformer i tilfælde af nybyggerier ved de minsters, der havde held til at bevare en del af deres særrettigheder op i middelalderen (fig. 9).⁴⁶

Der er da heller ikke noget i vejen for, at skriftlige oplysninger om et tidligt mønster kan have været overleveret frem til krønikens nedskrivningstids-

Fig. 9. Garding kirke. Foto: MP 2001.

punkt. Et sådant dokument kan eventuelt have været et sognevidne, men det kan også tænkes, at optegnelser af en sådan art kan have stået i messebøger, der ud over teksterne til gudstjenesten ofte blev brugt til at anføre oplysninger af almen interesse for sognet og kaldet.⁴⁷

En anden mulighed er imidlertid, at krøniketeksten kan have været inspireret af en levende tradition omkring særrettigheder, som moderkirken enten endnu var i besiddelse af, eller som havde eksisteret så langt op i tid, at man stadigvæk i 1400-tallet kunne huske dem på egnen. En sådan sejlivethed for gamle ordninger mellem kirkerne ville ikke være uden paralleller i det øvrige Europa, og herunder i England hvor kapellerne under de gamle minsters af og til måtte fungere uden begravelserettigheder helt frem til reformationen, således at man måtte transportere sine døde over ganske store afstande for at få dem i jorden ved den gamle moderkirke.⁴⁸ Ligeledes fra England kendes der også til ordninger gennem hele

Fig. 10. Vollerwieck kirke, en af Gardings datterstiftelser. Foto: MP 2001.

middelalderen, hvor beboerne fra dattersognene en gang årligt var pålagt at troppe op med voks og pengebølg til processionser ved de gamle moderkirker, og fra sidste halvdel af 1300-tallet ses der klager over slagsmål og dødelige tumulter ved sådanne begivenheder, hvor de formentligt godt drukne bønder var kommet i slagsmål under kapløb om at komme frem med deres faner i optogene (fig. 10).⁴⁹

I den sammenhæng må det siges at være bemærkelsesværdigt, at de eksisterende døbefonte både i Garding kirke og i dens datterstiftelser alle er fra tidligst 1400-tallet, samt at det eneste sted, hvor der er nogen former for spor efter et ældre dåbsarrangement, er i moderkirken, hvor der ved arkæologiske udgravninger i kirkeskibets gulve er fremdraget fundamentet for et ældre fontepodium.⁵⁰ Med krønikens beskrivelse, kirkens fremtræden i øvrigt og de engelske forhold i baghovedet er det i hvert fald helt oplagt at forestille sig, at man først anskaffede døbefonte ved de seks datterstiftelser i tiden omkring re-

formationen, fordi kirken i Garding havde haft held til at bevare dåben som en særrettighed gennem hele middelalderen. Har man fra datterstiftelserne helt frem til reformationen måttet transportere sine poter ind til moderkirken for at få dem døbt, må årsagen til en sådan ordning jo konstant have været genstand for snak blandt lokalbefolkningen, hvorved Wenni Sywens eventuelt ad den vej kunne hente oplysningerne om den gamle ordning til sin samling af historiske oplysninger (fig. 11).

Samlet set peger de forskellige kilders vidnesbyrd altså på, at ordninger fra den helt tidlige kirkebygningsperiode i en nærmest stivnet form har eksisteret forbavsende langt op i tid. Dette billede suppleres derudover på flere måder af andre kilders oplysninger om kirkelandskabet i Vadehavsområdet. Når *Catalogus Vetustus* fra det stormflodsødelagte Lundenberg herred anfører »*Lundenberg cum suis capellis, Boyenbing, Witbou*«, ligner det således ligeledes et vidnesbyrd om en gammel moderkirke og to af dens endnu ikke selvstændiggjorte kapeller.⁵¹ Både de tre kirker og deres sogneområder er for længst gået tabt ved stormflodskatastrofer.⁵² Kirkebygningen i Lundenberg kendes imidlertid fra et eksemplar af herredets segl, der med sin majuskelindskrift daterer seglstampen til perioden 1250-1350, og heraf fremgår stiftelsens lighed med Garding kirke tydeligt ved en afbildning af sideskibe, der har givet anlægget en korsformet grundplan.

Det mest detaljerede – men også yngste – vidnesbyrd om eksistensen af gamle moderkirker med grupper af underordnede kapeller stammer imidlertid fra den lokale præst og kronikør Walter Anton Heimreich, der i 1666 udgav sin *Nordfresisches Chronick*. Heri beskriver han således, hvordan der i Utland fra første færd havde været et antal såkaldte

Fig. 11. Lundenberg herreds segl. Foto: Karl Boie 1931.

Haupt-Kirchen, hvor alle sakramenterne blev forretet, og hvortil befolkningen rejste ved særlige *Haupt-Festen*.⁵³ Sådanne minsterlignende funktioner skal ifølge Heimreich have gjort sig gældende ved kirkerne i Tønning, Oldensworth, Garding, Pellworm, Stintebüll, Kopsee og Morsum. De øvrige gudshuse, som han kalder filialer eller kapeller, var aflukkede ved de centrale festligheder, og til daglig udgjorde de desuden kun rammerne for messelæsninger. Heimreich anfører ikke, hvorfra han har hentet netop disse oplysninger. Men i lyset af, hvor selvfølgelig disse årlige højtideligheder – der jo uden videre lader sig jævnføre med engelske forhold – var for ham,

og i lyset af de øvrige kildegrupperes vidnesbyrd, er det jo tænkeligt, at hans beskrivelse udspringer af, at ordningerne havde eksisteret så langt op i middelalderen, at de endnu kunne huskes på hans tid. Og der er vel heller ikke noget i vejen for, at der endnu i det 17. århundrede simpelthen kan have eksisteret rester efter sådanne særforhold rundt omkring ved enkelte af kirkerne. Emnet savner endnu udforskning i en dansk sammenhæng.

Når de gamle strukturer netop i Vadehavsområdet tilsyneladende fik et så langt efterliv, at vidnesbyrd om dem kan fanges via det yngre skriftlige materiale, så må en medvirkende årsag have været det særdeles uvejsomme landskab og de frisiske samfunds tendens til at være relativt selvstændigt styrede.⁵⁴ Herude hører vi o. 1200 om, at bispem på grund af terrænets beskaffenhed ikke selv kunne visitere kirkerne, men i stedet måtte sende sin provst,⁵⁵ og tilsvarende har de biskoppelige forsøg på reguleringer blandt kaldene i højmiddelalderens store sognedannelsesperiode vel haft svært ved at slå igennem. Når en moderkirke som Garding efter alt at dømme bibeholdt betydelige rester af sin oprindelige særstatus, kan det jo derudover have haft en sammenhæng med, at de ejendomsforhold, der formentligt var grundlaget for en stifterslægt som de nævnte Boyenmänner, ligeledes havde en tendens til fortsat at konstituere områdernes magt- og ressourcemæssige opbygning.

Endeligt må det med nogle kirkers usikre og afsondrede placeringer i det omskiftelige landskab have fulgt naturligt, at de måtte forblive i deres én gang etablerede kapelpositioner. Netop dette naturbestemte forhold er vel en afgørende del af baggrunden for, at vi i Catalogus Vetustus møder den lille håndfuld stiftelser, der var navngivet med genetivformerne for mands- og familienavne. Svend, Peter

Haisen og slægterne Fedderingsman og Redwerdsman må have været enten de oprindelige stiftere eller deres efterkommere, og med genetivformerne ser stiftelsernes funktion jo ud til stadig kun at have været møntet på disse stiftergrupper, således at kirkerne lader sig jævnføre med de 'gårdkirker', der flere steder i Danmark er vidnesbyrd om fra kirkebyggeriets tidligste faser. I situationer, hvor gårde har været placeret på ensomtbeliggende halliger eller kunstigt opkastede værfter, således at beboerne på grund af sværtfremkommelige vådområder har været hæmmet i at benytte de omkringliggende kirker, må det have været nødvendigt at etablere sådanne nærmest private gudshuse med en position mere eller mindre uden for sognestrukturen.

4. *Kapelbetegnelsens sekundære betydningsfelt*

Det er imidlertid langt fra altid, at kapelbetegnelsen lader sig forstå med en betydning, der er udsprunget af en stiftelses underordnede udgangsposition. Det er f.eks. tilfældet, når Catalogus Vetustus benævner kirken i Kosel, tæt på stiftsbyen Slesvig, som et *capella*. For Kosel lader antagelser om sogneudskillelser sig nemlig langt fra let forene med sognemønstrrets fremtræden. Sognegrænserne synes ikke at tegne mønstre, der peger i den retning, og frem for at være ydmyg, så giver kirken snarere indtryk af, at stiftelsen på et tidligt tidspunkt har været vel understøttet. Allerede i 11-1200-tallet blev den således udstyret med et markant rundt tårnanlæg, og ved arkæologiske undersøgelser er der afdækket rester af en forgænger for den nuværende stenkirke opført måske helt tilbage i 1000-tallet.⁵⁶ Forholdene rimer altså dårligt med, at stiftelsen i en lang periode efter anlæggelsen skulle have fungeret som en slags underordnet filial for en ældre sognekirke i området (fig. 12).

De tilsyneladende modstridende vidnesbyrd mellem *Catalogus Vetustus* og de arkæologiske kildegrupper har paralleller ved andre af områdets kirker, bl.a. Sehested, Kropp og Kampen, hvor alene 'kapel-sogdenes' beliggenhed op og ned ad hinanden gør det vanskeligt at pege på mulige udgangspunkter for et forløb med sogneudskillelse. Heller ikke kirkernes fremtræden eller niveauet for *cathedraticum* afgifter

Fig. 12. Kospel kirke. Foto: MP 2001.

udpeger sogne i området som oplagte yngre udspaltninger eller ældre modersogne.

Ved en påpegning af denne mangel på en letgennemskuelig tendens i sognemønstrets fremtræden har det været hævdet af Henning Unverhau, at tilføjelsen af *capella* i *Catalogus Vetustus* i visse tilfælde må betragtes som resultatet af en fejl, som en afskriver af den oprindelige liste har gjort på et tidspunkt i løbet af middelalderen.⁵⁷ Men i stedet for at gribe til en sådan bekvem nødforklaring, der uundgåeligt diskvalificerer hele kilden, kunne det jo være relevant at overveje, om en udgangsposition uden fuld sognekirkestatus nødvendigvis altid er den betydning, kapelbetegnelsen skal tillægges. Kunne man ikke også tænke sig, at den omvendte situation i visse tilfælde kan have gjort sig gældende, dvs. et hændelsesforløb hvor en ellers selvstændigt fungerende sognekirke kom ud for en eller anden form for degradering eller nedsnkning med brugen af kapelbetegnelsen til følge? Betegnelsen *capella* skulle dermed ikke alene tillægges en primær, men også en senere tilkommet og dermed sekundær betydning, og ved den sidstnævnte ville en sammenhæng til stiftelsens fremtræden ikke uden videre kunne aflæses på en måde, som det f.eks. kan gøres ved Klintring Enge, Bredsted etc.

Procuratiobetaling og visitation af ecclesia og capella i senmiddelalderen

Nødvendigheden af generelt at arbejde med muligheden for både et primært og et sekundært betydningsfelt for brugen af kapelbetegnelsen i det middelalderlige Slesvig Stift markeres i særlig grad af den overordnede skelnen mellem *ecclesia* og *capella*, der tilsyneladende har været anvendt i hele området i forbindelse med visitatsarbejdet rundt omkring ved kirkerne. Dette kommer bl.a. til udtryk i et regnskab

over de tab, som domkapitlet havde lidt siden midten af 1300-tallet og frem mod ca. 1437 som følge af omfattende stormflodsødelæggelser, langvarige krige og generel krise. I regnskabet opgør kapitlets procurator således de tabte indtægter frem til hans egen samtid med udgangspunkt i en nu tabt jordebogs oplysninger (fra 1352) om kapitlets indtægter, som han i vid udstrækning gengiver, og som i flere tilfælde kan ses at være baseret på optegnelser helt tilbage fra 1200-tallet.⁵⁸

Sondringen mellem *ecclesia* og *capella* kommer til udtryk i forbindelse med opgørelsen af de beløb (procuraciones), der lokalt skulle svares til provsterne for udførelsen af tilsynet (jurisdictionem) med stiftelserne. Med udgangspunkt i gengivelser af passager fra den tabte jordebog fra 1352 anføres det således i 1437-regnskabet for hvert af provstierne, at der skulle svares forskellige beløb fra de to grupper af stiftelser.⁵⁹ Gennemgående skulle der lægges dobbelt så meget fra *ecclesia* som fra *capella*, dvs. de fleste steder henholdsvis 12 og 6 skilling lybsk med de undtagelser, at der i områderne under ærkediakonen samt i Barvidsyssels provsti skulle svares 4 og 2 skilling sterling, mens det for Ejdersteds provsti fremgår, at taksterne i 1352 havde været 9 og 5 skilling sterling, men at beløbene nu var nedsat til det halve. Det fremgår imidlertid ikke af regnskabet, hvad der var baggrunden for, at de to grupper blev sat til forskellige takster, og dermed heller ikke, hvorvidt stiftelserne modtog eller havde behov for forskellige opgaver, når provsterne var på besøg, eller om baggrunden skal søges i andre forhold. For at få et billede af hvilke forskelle der kan have affødt de to betalingsniveauer, er det nødvendigt at se nærmere på gæsteriets karakter og organisering, og i den forbindelse vende blikket ud mod europa.

Med reformkirkens arbejde etableredes overalt i Europa et kirkeligt administrativt system, der var møntet på at føre tilsyn med præsternes embedsførelse, kirkebygningerne med deres regnskaber og befolkningens religiøse levned. I princippet sorterede de lokale forhold under bisperne, men relativt hurtigt uddelegeredes opgaverne af praktiske hensyn til ærkedegne eller deres dertil bemyndigede, der ved gennemførelsen af visitatsrejser førte tilsyn med præsteskabets, kirkebygningerne og udøvede en civil retspleje – den såkaldte sendjurisdiktion.⁶⁰ Til gengæld herfor skulle der svares et naturaliegæsteri (procuraciones) fra de visiterede stiftelser, der principielt skulle stå mål med omkostningerne ved tilsynet, men som jo var en fristende mulighed for beskatning af kirkerne, og som derfor konstant måtte reguleres via kirkeretslige bestemmelser for at modvirke afløsninger af naturalierne med pengeafgifter og opkrævninger uden at der blev afholdt visitats.⁶¹

I praksis var der fra stift til stift store forskelle på systemets udformning, men generelt synes den danske kirke at have fulgt det almene europæiske mønster, dog med den ene undtagelse, at arbejdet blev delt mellem to instanser. I det relativt begrænsede omfang kilderne tillader indblik, fremgår det således, at tilsynet med præsterne og mensa herhjemme blev udført af bispen selv eller fra o. 1300 af hans funktionærer, de såkaldte lokalofficialer.⁶² En væsentlig del af den øvrige lokaladministration blev derimod varetaget af provsterne, der dels parallelt med ærkedegnene i udlandet foretog fabricarevisionen, dels synes at have varetaget retspleje (af og til i skarpe kompetencestridigheder med de biskoppelige lokalofficialer). Ihvert fald i Roskilde og Ribe stifter kan provsterne således ses i forskellig grad at have udøvet en vis jurisdiktion, og i Slesvig Stift kendes provsternes tilsva-

rende funktioner allerede i 1198, hvor paven påbød provsten af Strand at korrigere retsplejen efter kirkerettens forskrifter.⁶³

Som i udlandet kendes også herhjemme til forsøg på at holde gæsteripengene på et rimeligt niveau. Fra Roskilde Stift kommer det til udtryk i et visitationsreglement fra 1370, der pålagde bispem og hans officialer kun at tilbringe 1 dag ved hver sognekirke, foreskrev at man ikke skulle belaste kirkerne unødigt ved at rejse med mange heste og tillod fattige stiftelser at slå sig sammen om gæsteriet.⁶⁴ I pavens henvendelse til provsten i Strand i 1198 blev det præciseret, at provsten måtte opholde sig 4 dage ved hver kirke, og i 1213 indskærpede paven overfor slesvigbispem – på linie med det 4. laterankoncilies forbud mod opkrævningen af procuratio uden at der blev afholdt et tilsyn – at han kun måtte kræve gæsteri, når han personligt foretog visitats.⁶⁵ Hvorvidt disse forskrifter er blevet fulgt, kan vanskeligt afgøres, men af en skildring af provsternes arbejde i Utland fra 1305 synes det at fremgå, at man på det tidspunkt faktisk opkrævede procuratio i overensstemmelse med de generelle retningslinier, nemlig for 7 dages ophold ved hver kirke.⁶⁶ Som i det øvrige Europa ser det imidlertid i den senere middelalder i Danmark ud til, at bestræbelserne på at holde gæsteriet på et rimeligt niveau ofte kom til kort. Fra det øvrige Danmark kendes således til flere eksempler på mere eller mindre forgæves klager fra sognepræster og sognefolk over et urimeligt gæsteri, og især klages der over, at der blev krævet betaling, uden at der blev foretaget nogen visitats. I det hele taget synes gæsteriets størrelse i senmiddelalderen overalt at have været bestemt af lokale sædvaner.⁶⁷

Gæsteriets størrelse ser dermed generelt ud til at have været resultatet af en afvejning mellem provsternes ønsker om at inddrive størst mulige indtægter, og

en hensyntagen til hvad folk ville og kunne gå med til at betale for udførelsen af visitationen.

I hvert fald delvist må de forskellige takster i det slesvigske derfor ses som et udtryk for forskelle på, hvad det var muligt for provsterne at presse ud af stiftelserne – hvis stiftelsernes indtægtsgrundlag havde været ens, var man næppe gået med til kun at tage halv betaling nogle steder. Tanken ledes dermed umiddelbart hen på situationer i stil med den omkring moderkirken i Garding, der jo efter alt at dømme inddrev indtægter fra bl.a. dåbshandlingen i et større område på en række datterstiftelsers bekostning. Indtrykket af, at regnskabets kapelbetegnelser ikke synes at have angået ‘fulde sognekald’, følger imidlertid også med opgørelsens egen angivelse af, at gæsteriet skulle udgå fra præsten og ikke fra indtægterne til kirkebygningen.⁶⁸ Heraf kan det jo udledes, at det var præstens indtægter, der kunne klemmes mindre ud af ved kapellerne, og derfor også at de gejstliges indtægter her må have været færre, hvorved bestemmelsen underbygger bl.a. Mackeprangs og Dahlerups opfattelse af kapelbetegnelsernes brug i det slesvigske, dvs. at stiftelser, vi i dag ville kalde annekser, generelt kan have været regnet for *capella*. De forskellige gæsteritakster stemmer nemlig godt overens med de omstændigheder, som kan forventes at have gjort sig gældende ved annekssordninger mellem flere stiftelser.

Først og fremmest har annekskald nok alene på grund af den geografiske afstand næppe fået samme service som hovedsogne, sådan som vi allerede har set, at det var tilfældet med kapellet i Bredsted. I det daglige har præsten ikke som i sit hjem sogn kunnet stå til rådighed for bønnelæsninger, sygebesøg osv. ved annekskaldet, og med henblik på messerne og den ugentlige gudstjeneste må arbejdet i hans hjem-

sogn ligeledes være kommet i første række. Betalingen til præsten for hans arbejde må rimeligvis have afspejlet variationerne i betjeningsniveauet – og dermed også provstens muligheder for at inddrive gæsteri. Dertil var det fastlagt i Jyske lov, at præster skulle fritages for ledingsbeskatning af én gård - men altså kun én – hvad enten den lå på kirkens eller på deres egen jord.⁶⁹ Mens en præst altså har kunnet sidde skattefrit på sin residensgård, må indtægterne fra yderligere besiddelser, der var doteret præstebordet ved eventuelle anneksstiftelser, derfor have været beskattede, således at præstens indtægter – og dermed igen provstens muligheder for at inddrive gæsteri – herfra ligeledes var formindskede.

Dertil kan forskellene på gæsteriets størrelse fra de to grupper af kirker imidlertid også have været afledt af variationer på, hvad det var rimeligt at kræve for visitationen, dvs. at tilsynet ved kapellerne var mindre belastende for provsten. Det kan jo i hvert fald forekomme usandsynligt, at provsterne skulle have ladet sig tilfredsstille med den halve betaling ved kapeller, hvis de her skulle varetage de samme arbejdsopgaver som ved de øvrige stiftelser.

Spørgsmålet er derfor, om der kan identificeres funktioner, som provsten eventuelt kan have varetaget ved *ecclesia*, men ikke ved *capella*, og et bud herpå kan udledes af en skildring af provsternes opgaver og kompetencer, som indgår i udtog (fra 1500-tallet) fra et nu tabt register over kapitlets indtægter, der formentligt har været udarbejdet i 1400-tallets anden halvdel.⁷⁰ Det fastslås indledningsvist, at provsterne havde myndighed over både gejstlige og lægfolk, og at deres kompetencer omfattede både civil- og kriminaljurisdiktion. Herefter opregnes en række forseelser, der sortererede under provsternes retspleje, først og fremmest at man efter gammel sædvane dømte i

mordsager, og dernæst i tilfælde af åger, hor, lejemål, incest, mened, trolddom, utilladelige barselsbesøg, ihjelligelse af børn og indgåelse af ægteskaber i forbudte tider. Efter opregningen af de konkrete sagsområder omtales det, at bispens myndighed var indskrænket til en appelinstans med undtagelse af de sager, hvor han ifølge sin valged var forpligtet til at høre kapitlets råd. Derefter anføres afstraffelsen af sognefolk, der forsømte at vedligeholde kirkegården, samt at provsten kunne stævne sine undergivne til et møde i domkirken, medmindre sædvanen eller et privilegium særligt forbød det. Endeligt beskrives provstens ret til at afholde synode, hvor det end måtte være i *ecclesia* eller *capella*. Ved denne synode, hvor sognets familieoverhoveder havde mødepligt, skulle kirkeværgerne aflægge deres regnskab, og provsten havde myndighed til at aftvinge betalinger fra eventuelle skyldnere til kirkebygningerne.

Det fremgår altså af beskrivelsen, at provsterne til så fabrica ved både *ecclesia* og *capella*, men taget på ordet drejer skildringen af synoden sig kun om forhold, der vedrører fabrica, og det står derfor mere uklart, om de juridiske funktioner ligeledes blev udøvet overalt.⁷¹ Der er altså ikke noget i vejen for, at retsplejen eventuelt kun har været udøvet ved stiftelser, der havde status som *ecclesia*, og ikke ved kapellerne, hvor arbejdsbyrden – og dermed kravet til gæsteriets størrelse – derfor var mindre. Fra den bedre kildebelagte retspleje i det øvrige Europa ses sådanne forskelle på, hvor der blev foretaget retslige handlinger, bl.a. at have gjort sig gældende i flere tilfælde, hvor kapeller blev ophøjet til sognekirker, men hvor ærkedegnens udøvelse af sendjurisdiktionen forblev hos den gamle moderkirke.⁷²

Beskrivelsen af de slesvigske provsters opgaver udelukker på den anden side ikke, at retsplejen også fore-

gik ved kapeller, og når beskrivelsen af provstens ret til at straffe sognefolk, der ikke vedligeholdt kirkegården, udgør overgangen mellem omtalen af hans juridiske sagsområder og fabricarevisionen med tilstedeværelsen af sognets familiefædre, kan det jo tyde på, at de retslige funktioner var nært forbundne med synoden, der – som det fremgår – også blev afholdt ved kapeller.⁷³ Skulle det være tilfældet, har alle de områder, der normalt sorterede under provsterne i Danmark – fabricarevision og jurisdiktion – været udfyldt ved både *ecclesia* og *capella*, og en eventuel lettelse af provstens arbejdsbyrde ved kapellerne må dermed findes uden for de danske provsters gængse funktionsfelt. Spørgsmålet er derfor, om der i Slesvig Stift kan have eksisteret særordninger, således at provsterne varetog funktioner, der ellers normalt sorterede under bispernes officialer.

Hvad, der kunne tale for noget sådant, er, at Slesvig Stift adskilte sig fra det øvrige Danmark ved et totalt fravær af vidnesbyrd om biskoppelige lokalofficialer – et fravær der synes at vidne om manglen på et lokalt biskoppeligt administrationsapparat, og som vel kan forklare, at der netop i det slesvigske kun sjældent var konflikt mellem bispernes og provsternes juridiske kompetencer.⁷⁴ I fraværet af biskoppelige embedsmænd må provsterne have indtaget mere centrale roller, hvilket formentligt er baggrunden for, at det hævdes i beskrivelsen af deres kompetencer i udtoget fra det tabte kapitelsregister, at de besad en vis jurisdiktion over gejstlige, der ellers i det øvrige Danmark stod under bispernes myndighed.⁷⁵ I det lys er det nærliggende, at provsterne i Slesvig Stift på linie med ærkedegnene i udlandet ud over fabricarevision og de juridiske funktioner tillige i praksis kan have stået for tilsynet med præsternes embedsudøvelse og med mensa. En medvirkende forklaring på, at prov-

sterne kunne gå med til kun at modtage halvt gæsteri fra kapeller var derfor eventuelt, at disse ikke var understøret med egne præster, og derfor heller ikke kunne afkræves betaling for provstens tilsyn med sådanne.

Konsekvenserne af alt dette for vurderingen af *capella*'s betydningsfelt er oplagte. For annektsforhold kan, som det allerede flere gange er fremgået af det slesvigske eksempelmateriale, have været en del af stiftelsers udgangspositioner. I senmiddelalderen kan annektsforholdet eventuelt have været det eneste spor, der var tilbage efter en sogneudskillelse, som man måske blandt sognenes beboere iøvrigt ikke længere havde nogen erindring om. Men et sådant forløb har næppe været relevant for alle annektsforhold, for der må givetvis ofte have været tale om sekundære underordninger, hvor en ellers selvstændig sognekirke på grund af indtægtsmæssige forskydninger kom i knibe, og blev lagt ind under en anden sognekirkes virkefelt. En sådan sammenlægning kan have været det første skridt på en nedadgående stige på vej mod en endelig nedlæggelse af kaldet, og forladte kirker kendes jo både fra Slesvig Stift og fra det øvrige Danmark via vidnesbyrd i de skriftlige kilder og/eller arkæologisk påviste levn efter mere eller mindre anonyme stenkirker.⁷⁶

Kapel – annekts – sogneudskillelse?

Annektsordninger kendes naturligvis også fra det øvrige Danmark, men baggrunden for deres etablering er imidlertid kun i begrænset omfang belyst i den hidtidige forskning. Den eneste samlede behandling af danske kirkers fælles præstebetjening i middelalderen er således Troels Dahlerups kortlægning fra 1956 af, hvordan Viborg Stifts mere end 200 kirker i senmiddelalderen blev betjent af kun 89 sognepræster og et mindre antal hjælpepræster.⁷⁷ I det midtjy-

ske stift kan ordningernes eksistens først belægges fra midten af 1400-tallet, men da optræder de til gengæld så hyppigt, at Dahlerup forklarede fraværet af tidligere vidnesbyrd med en sparsom kildesituation, og han fandt det derfor sandsynligt, at ordningerne kunne være langt ældre. Ud fra den overordnede grundantagelse, at hver kirke ved sin etablering blev udstyret med sin egen præst, fandt han det dog som givet, at annekteringsordninger mellem kirker generelt skal betragtes som sekundære fænomener, der var fulgt med forringelser i stiftelsernes indtægtsgrundlag i kølvandet på pesten og 1300-tallets krise iøvrigt.⁷⁸

Der findes imidlertid gode vidnesbyrd om, at annektsforhold i Danmark generelt har været forekommende meget længere tilbage end 1300-tallets krise. I 1218 gav pave Honorius 3. efter anmodning fra ærkebiskop Anders Sunesen tilladelse til, at man – når omstændighederne og hensynet til kirkernes drift tilsagde det – i den danske kirkeprovins kunne fravige det fjerde Laterankonciliums bestemmelser om, at præster kun måtte bestride ét embede med sjælesorg, således at betjeningen af kald, der ikke kunne brødføde en egen præst, kunne fortsætte som hidtil: *»Derfor, elskede broder i Kristus, bøjer vi os for din anmodning og bevilger ved dette brevs myndighed, at du sørger for, at der drages omsorg for de kirker i din kirkeprovins, hvor der på grund af kirkernes fattigdom ikke kan skaffes plads til evige vikarer, igennem dem, hvem det påhviler at indstætte sådanne, i overensstemmelse med hvad der var sædvane for det almindelige koncilium.«*⁷⁹ Tilladelsen blev altså givet med henvisning til kaldenes manglende evne til at oppebære en selvstændig gejstlig, og som det fremgår det med brevet, har det altså allerede i 1218 været en sædvane i Danmark, at kirker ikke var udstyret med deres egen præst, men fik varetaget de kirkelige handlinger ved en gejstlig andetsteds fra.

Etableringen af annektsforhold mellem kirker – eller flersognspastorater, som de også benævnes i forskningen – kan altså gå meget længere tilbage end til den senmiddelalderlige krise, man hidtil har brugt til forklaring af deres opståen.

Det fremgår ikke af brevet fra 1218 hvilke omstændigheder, der var baggrunden for at indkomsterne til de danske kirker blev for utilstrækkelige til, at man kunne brødføde selvstændige præster på dette tidspunkt, der jo faktisk ligger så langt tilbage, at opførelsen af nye kirker stadig må have været i fuld gang i visse områder. Der kan imidlertid overvejes forskellige muligheder.

Først og fremmest er det, som det allerede er fremgået, simpelthen ikke korrekt, at alle kirker var tiltænkt en selvstændig præst ved deres opførelse. Nogle kald har derimod som udgangspunkt været indrettet på måder, der indebar betjeningen ved gejstlige fra nabokirker, og ordningerne har således slet ikke været gearet til at kunne opfylde kravet fra det fjerde laterankoncil om, at præster ikke måtte bestride mere end ét embede.

Men dermed er det på den anden side ikke udelukket, at annektsforhold også kan have været sekundære fænomener allerede i 1200-tallet. Fra Västergötland i Sverige – tæt på det middelalderlige Danmark – kendes således et brev fra 1234, hvor pave Gregorius 9. slår fast, at biskoppen i Skara har ret til at sammenlægge kapeller (ordlyden gør det heller ikke her klart, hvad der her menes med kapelbetegnelsen) hvis deres indtægter anses for utilstrækkelige.⁸⁰ Den nærmere karakter af relationen mellem de sammenlagte svenske stiftelser konkretiseres ikke i brevet – som dermed også åbner muligheden for nedlæggelse af kirker – men ordlyden udgør alligevel et tydeligt vidnesbyrd om, at ordninger med fælles præstebetjening kan have været

etableret med pavens billigelse, når det blev anset for nødvendigt helt tilbage i 1200-tallet.⁸¹

Og hvornår blev det så anset for nødvendigt? Var det hensigten ved en kirkes opførelse, at den skulle fungere med sin egen præst, kan det umiddelbart forekomme mærkværdigt, hvis man ikke som udgangspunkt sørgede for at sikre ham et tilstrækkeligt og nogenlunde sikret udkomme. Tidspunktet taget i betragtning kan nogle kirkers indtægtsforringelser imidlertid have skyldtes, at de egentlig kun var beregnet på betjeningen af en enkelt eller nogle få stifterfamiliers husstande, men med reformbispens reguleringer i tiden efter ca. 1100 i højere grad blev tvunget over mod gruppen af sognekirker, hvorved stifternes lyst til at yde særlige bidrag mindske. I nogle egne kan der have været så overfyldt af sådanne kald, at nogle af dem kom til at stå i en position, hvor de reelt var underfinansierede, når de særlige bidrag faldt bort, og driften fremover alene skulle baseres på tiendeindtægter fra det tilknyttede sogn. Et anneksforhold kan have været den eneste udvej, hvis man ville undgå en decideret nedlæggelse.

En indirekte sammenhæng med tidlige reguleringer af sognestrukturen ved udspaltninger af nye enheder kan endvidere tænkes. Har man fra de gamle sognes side haft held til at begrænse udskillelsens omfang og styrke, kan de udskilte sogne jo i udgangspunktet kan have været så svagt funderede, at selv små udsving i deres indtægtsgrundlag har umuliggjort et ordentligt udkomme til præsten. Man kan derfor have været nødt til atter at søge en tilknytning, der på den måde kan bekræfte et gammelt moderdatterforhold, men som altså ikke kan betragtes som et direkte levn af et ældre mønster.

I forbindelse med provsternes arbejde kan *capella* altså have været anvendt for meget forskellige under-

ordninger – både oprindelige og sekundært tilkomne og både nye og meget gamle. Det står dermed lige for, at regnskabernes sondring mellem *ecclesia* og *capella* skal betragtes som et greb, man har foretaget for at lette håndteringen af det administrative landskab med et mylder af lokale særordninger, der var vokset frem med tiden. Og deraf følger så, at et processuel aspekt, dvs. talen om op- og nedadgående bevægelser i sognemønstret, er en betydning, vi i dag kan tillægge kapelbetegnelsen, men som det absolut ikke er givet, at man altid indtænkte i samtiden. Det kan meget vel have været sådan, at det, som det drejede sig om, blot var af administrative hensyn at få overblik over forekomsten af lokale særordninger – uden at det i den forbindelse var særligt relevant, hvordan de var kommet til i en måske fjern fortid.

Når særlige administrative hensyn ikke gjorde det nødvendigt med en opdeling, har man dertil formentligt ofte slet ikke brugt *capella* for kirkerne. Særligt blandt lokalbefolkningen har man vel næppe haft lyst eller anledning til at anvende den lidt degraderende kapelbetegnelse for sin kirke, hvilket er et forhold der kendes fra f. eks. Winchester i England, hvor nogle af byens kirker i 1200-tallet blev betegnet som kapeller i den gejstlige administration, fordi de endnu ikke havde fået fravristet begravelsesrettighederne fra deres gamle moderkirke, mens kirkernes brugere omtalte dem som *ecclesia* på linie med nabo-stiftelserne.⁸²

Nedsynkninger i det slesvigske sognemønster – krisen i 1300-tallet

Catalogus Vestustus' omtale af Kosel som et *capella* må altså forstås, ikke som en afskriverfejl, som det har været hævdet af Henning Unverhau, men som et vidnesbyrd om, at kaldet på et tidspunkt havde været

udsat for begivenheder, der havde skubbet det nedad i sognemønstret, sandsynligvis til et anneksforhold af en eller anden art. Det samme må have været tilfældet med de af Kosels nabokirker, som ligeledes benævnes som *capella* i *Catalogus Vetustus*, uden at der er forhold i sognegrænsernes forløb eller ved kirkernes fremtræden, der kan indikere forekomsten af selvstændiggørelsesforløb fra nabokirker, dvs. kirkerne Kampen, Kropp, Hütten og Sehestedt. I andre kilder finder vi da også vidnesbyrd om en krise, der netop for de centrale og østlige områder mellem Slien og Ejderen har været så dramatisk, at det i sig selv kan pege på en situation, hvor man har været nødt til at etablere samarbejder mellem kaldene.

Bispetienderne fra sognene Haddeby, Hütten, Kampen, Kropp, Bünsdorf, Gettorf, Jellenbeck, Slabbenhagen og Sehestedt overgik i 1319 til domkapitlet, og af opgørelserne i regnskabet over nedgangen i kapitlets indtægter 1352-o.1437 fremgår det, at afkastet fra bispetienden i sognene da i alt var formindsket fra 480 hedebyskæpper rug til kun 240.⁸³ Opgørelsen af dette tab er et af de få steder i regnskabet, hvor der er mulighed for indblik i de kritiske tilstande i sognene som helhed i perioden – og ikke kun på domkapitlets gods – og herudfra at dømme, har der altså været tale om intet mindre end en halvering af den økonomiske formåen i de centrale og østlige dele af området mellem Slien og Ejderen (fig. 13).⁸⁴

Dermed er der faktisk også bidraget til diskussionen af *Catalogus Vetustus'* overlevering frem til den kendte afskrift fra starten af 1600-tallet. I lyset af, at nogle af listens kapelbetegnelser efter alt at dømme er hæftet på kirkerne som følgevirkninger af indtægtsnedgange i sognene i 1300-tallet, kan listen således se ud til at være resultatet af et forløb, hvor en gammel fortegnelse over stiftets kirker – med de gamle nav-

Fig. 13. Sehested kirke. Foto: MP 2001.

neformer fra 1200-tallet – på et tidspunkt i senmiddelalderen er blevet hentet frem og benyttet i en ny administrativ sammenhæng. Måske har man som følge af en mere eller mindre kaotisk situation i anden halvdel af 1300-tallet indset, at kendskabet til de lokale forhold var alt for ringe, hvorfor man har fundet den gamle kirkeliste frem, og tilføjet den oplysninger om stiftelsernes tilstand, således at oplysningerne i den endelige afskrift, skal tilskrives vidt forskellige tidspunkter.

Især i de stormflodsramte vadehavsområder må nedadgående reguleringer have været hyppige. I domkapitlets regnskab hører vi da bl.a. også fra det hårdtrante Lundenberg herred om de tre kapeller Morsum, Hamme og Lyed, hvorfra indtægterne fra 1352 til 1437 var faldet fra 18 mark lybsk til kun 7 mark og 6 skilling lybsk.⁸⁵ Det fremgår desuden, at de gjorde fordring på, at blive fritaget for cathedraticum og gæsteri, og at provsten ikke vidste hvilket af embederne, han skulle opfatte som det vigtigste. Situa-

tionen i området har altså været alvorlig, og der må derfor have været etableret en eller anden form for nørdordning omkring de tre sognes betjening, hvilket har udløst brugen af kapelbetegnelsen. Og samtidigt ser situationen ud til at have været så foranderlig, at det for provsten ikke var til at finde ud af, hvad der var hovedsogne, og hvad der var annekser. Det har givetvis også været flydende for de lokale selv. De tre sogne forsvandt endeligt ved en stormflod i 1600-tallet.

Inkorporationskirker

Som kapelbetegnelse primære betydningsfelt rummer det sekundære imidlertid også variationer. Det kommer for eksempel til udtryk, når vi finder *capella* i brug for inkorporationskirker, sådan som det er tilfældet med blandt andet Havetoft og Karleby i Strustrup herred, der i 1300-tallet var tillagt henholdsvis Domkapitlet og embedsfolk ved stiftssædet.⁸⁶ Selvom en inkorporation indebar, at betjeningen foregik ved en vikar, og at mensa derfor gik ud af sognet, burde den formelt hverken have medført et statustab eller en funktionsnedgang.⁸⁷ Når man alligevel har fundet det passende at anvende det reducerende *capella*, har det derfor måske været et udslag af, at betegnelsen i praksis både kunne markere et formelt statustab og en reel forringelse, som den der vel var nærliggende, når et sogns betjening overgik til en tilrejsende vikar.

Tilsyneladende har man da heller ikke i samtiden entydigt opfattet inkorporationen som en omstændighed, der måtte udløse brugen af *capella*. I starten af 1300-tallet finder vi nemlig begge de to kirker omtalt som *ecclesia* i diplomerne, dvs. således at de først er omtalt som *ecclesia* og derefter lidt senere i århundredet som *capella*.⁸⁸ Skiftet i brugen af betegnelserne kan måske have noget at gøre en økonomisk meget trængt situation, som de skriftlige kilder bevidner

også har gjort sig gældende i perioden. Men – især i lyset af, hvordan vi i øvrigt kan se kapelbetegnelsen anvendt – kan der vel ligesåvel blot have været tale om, at sprogbrugen for kirkerne simpelthen bare var inkonsistent.

Haderslev og Gl. Haderslev

Kapelomtalen i 1309 af Skt. Sørenskirken i Gl. Haderslev sogn i Slesvig Stifts nordlige egne kan fremhæves nærmest som et modstykke til Bredsted og Eckernfjördes kapelstatus.⁸⁹ Brugen af *capella* for kirken i det gamle landsogn må således ses i nær sammenhæng med Haderslevs etablering i 1200-tallet.

De første tegn på bydannelse ved Haderslev fjord er omkring 400 år ældre end ved vestkystens byer. Lidt vest for Haderslev finder vi Starup sogn, hvor man ved arkæologiske undersøgelser ved kirken er stødt på resterne af en handelsplads med en funktionsperiode til midten af 1100-tallet.⁹⁰ I tilknytning hertil blev opførelsen påbegyndt af en stor treskibet frådstenskirke, men det ser ud til, at da aktiviteterne på handelspladsen ophørte, blev det omfattende byggeprogram opgivet, og kirken blev færdigopført som en traditionel étskibet landsbykirke.⁹¹ På nogenlunde samme tid tog bydannelsen omkring Haderslev sin begyndelse, og ved et første øjekast fremstår Haderslev (Vor Frue) sogn da også – som det samtidige Eckernfjörde sogn – som en 'lukket' enhed, mens Gl. Haderslev sogn (hvad navnet jo også indikerer), ser ud til at være den moderenhed, der har måttet afgive arealer til bysognet.⁹² Vor Frue kirke voksede hastigt i betydning, hvilket bl.a. kom til udtryk i opførelsen allerede o. 1250 af en ny og meget markant kirkebygning, som fra 1200-tallets slutning husede et særligt kollegiatkapitel. Dette stod for uddannelsen af præsterne i Barvidsyssels provsti og var afgørende for, at

Fig. 14. Sognegrænser og kirkeplaceringer i området omkring Haderslev Fjord. Efter Fangel 1978.

der i forbindelse med holstenerkrigene i starten af 1400-tallet synes at have været tilløb til en selvstændig stiftsdannelse omkring Haderslev (fig. 14).⁹³

Når vi i forbindelse med en opgørelse af kollegiatkapitlets indtægter i 1309 finder det beskrevet, at man havde »...*capella Gammel hadersleue...*« og kirken i Starup (der ikke omtales som kapel) inkorporeret, og således havde ret til at indsætte og afsætte præster ved de to kirker, som derfor var fritaget for cathedraticumafgifter og gæsteri, ser det således ud til, at balancen mellem det nye bysogn og dets gamle moderenhed er tippet over. Situationen ser altså ud til at have fået modsatte fortegn i forhold til Eckernförde og Bredsted, hvor bykirkerne jo fortsat måtte indtage sekundære kapelagtige positioner under de gamle landsogne, selvom bysognene med tiden kom til at være de økonomisk bedst funderede. Baggrunden har givetvis været kollegiatkapitlets tilstedeværelse, der sikrede Vor Frue kirke en helt særlig status overfor det omgivende landskabs gudshuse. Måske skal man oven i

købet tænke sig, at kapellet i Gl. Haderslev sogn – det oprindelige modersogn – modtog en betjening fra kapitlets klerke i stil med kapellet i Bredsted, der i sine første år kun tilkom tre ugentlige messelæsninger ved præsten fra modersognet Breklum.

5. Det flydende sognekort

Analysen af kapelbetegnelseens betydningsfelter afstikker altså en fornemmelse af, hvor kompleks, omskiftelig og plastisk en karakter, den slesvigske sognestruktur har haft i middelalderen.

Gennem hele perioden har mønstret været præget af udviklinger i by og på land, hvor de eksisterende stiftelser blev suppleret af nye. Sådanne forløb må have været hyppigst frem mod 1300, hvor kirkebestanden stadig ser ud til at have været under udbygning⁹⁴ – og altså nok lidt længere hen end i det øvrige Danmark – men som det er fremgået, fandt fortætninger i sognemønstret også sted senere. Reguleringerne affødte gerne aftaler om kompensationer, der kunne bestå af alt lige fra tiender, der fortsat skulle gå til de gamle sogne, stramme annektsforhold, hvor præsterne kunne nægte uddelingen af sakramenter ved de nye sognekirker til alle mulige former for afgifter og ydelser. Med de ovenanførte eksempler, er der jo snart sagt ingen grænser for hvilke ordninger, man kan tænke sig, at man har fundet på rundt omkring. I senmiddelalderen har nye enheder haft sværest ved at mase sig ind, men heller ikke i højmiddelalderen kunne nyetableringer finde sted, uden at der blev kompenseret, og ordningerne kunne være af en så sejlivet karakter, at vi kan fange nogle af dem via kildernes skelnen mellem *ecclesia* og *capella*. Det sejlivede kommer også til udtryk ved, at i visse egne synes levn efter gamle mønstre i stil med de gamle minsters på de britiske øer at have overlevet helt frem mod re-

formationen på trods af reformkirkens bestræbelser på gennemtrumfningen af et homogent sognemønster hen over højmiddelalderen. Områdernes forskelligartede landskabspræg, bosættelsesstruktur og jordbesiddelsesforhold har været faktorer med varierende indflydelse på sådanne forhold.

Men ikke alene opadgående bevægelser har sat præg på sognemønstret. Det har også konstant været nødvendigt at foretage justeringer i nedadgående retning. Sognekirker kom til tider så meget i knibe, at de enten søgte ind under andre institutioner ved annekstige ordninger, eller helt måtte nedlægges. Sådanne justeringer kunne være konsekvensen af ændringer i indtægtssituationen som følge for eksempel af særlige stifterbidrag, der faldt bort, men helt oplagt er det, at stormfloder, krige og andre krisesituationer har bragt stiftelser ud til kanten af det økonomisk mulige.

Samlet set, forekommer det som et repræsentativt indtryk af reguleringernes hyppighed når *Catalogus Vetustus* anfører for Slesvig Stifts sydligste områder, at hen ved halvdelen af kirkerne måtte regnes for *capella*. Ved middelalderens slutning har der næppe været én eneste af stiftets over 200 sognekirker, hvis funktion ikke havde været berørt af en eller anden form for tilpasning i de foregående 3-400 år. Og sognemønstret fremstår ikke kun som en biskoppeligt styret og homogen struktur men i lige så høj grad som præget af sædvaner, lokale ordninger, naturmæssige forandringer og forhold i øvrigt, der lå uden for rækkevidden af bispernes kontrol. Man har i stedet for stram styring måtte forsøge at manøvrere efter bedste evne i det konstant fluktuerende kirkelige administrative landskab, bl.a. ved at bruge en grov opdeling af det forhåndenliggende sæt af stiftelser i de to meget brede og løst afgrænsede kategorier *ecclesia* og *capella*.

Når det kommer til stykket, kan ingen af disse forhold egentligt betegnes som overraskende. Den slesvigske sognestrukturs labile karakter er i hvert fald ikke unik i en europæisk sammenhæng, hvilket bl.a. fremgår af Norman Pounds' nylige kortlægning af de engelske sognes udvikling, hvor han viser, hvordan den engelske kirkebestands størrelse konstant varierede, hvordan den bestod af et spektrum fra den velfunderede sognekirke til det mest ydmyge *chantry* og hvordan stiftelsernes positioner til stadighed blev justeret. I en opgørelse, som Henrik 8. fik udfærdiget i 1535, da han regnede med at skulle overtage meget af kirkegodset, anføres 8838 *parishes*, 536 *chapeltries* og 1733 *chantries*.⁹⁵ Pounds taler derfor om et flydende sognekort i England. Men måske burde man helt holde op med at gengive de gængse sognekort med deres velafgrænsede enheder, som giver indtryk af en situation præget af ensartethed, kontinuitet og orden. Kort er gode til formidling af oplysninger, men i denne sammenhæng nok ikke hensigtsmæssige for vores forståelse af middelalderlig virkelighed, der i højere grad var præget af kompleksitet og foranderlighed.

Noter

1. Mackeprang 1954, 40 ff.; Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, opslag Kapel.
2. Mackeprang 1954, 42; Dahlerup 1968, 196.
3. Jensen 1840, 82 ff.; 1873, 162; Oldekop 1906; Kuhlmann 1958, 138 ff.; Gaasch 1978, 54; 1984; Hein 1983; Henningsen 2000, 130 ff.
4. Stutz 1895; Haff 1944; Feine 1960; 1964, 182 ff. For kritik se bl.a. Olsen 1966, 79-83; Hömberg 1953, 67; Kurze 1966, 8 ff.; Nyborg 1979, 38 ff.
5. Smedberg 1973, 7 ff. & 53 ff., *Lexicon des Mittelalters* 1999, opslag Kapelle.
6. Det følgende er baseret på de centrale kapitler af min ph.d. afhandling 'Capell. olim' – Nygrundlæggelse af kirker og sogne-

- dannelse i det middelalderlige Slesvig Stift, der 14. nov. 2003 blev forsvaret ved Institut for Historie, Internationale studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet. For en diskussion af de kapelomtaler, der ikke behandles specifikt i nærværende artikel, henvises der til afhandlingen.
7. Diplomentarium Danicum I, 1 nr. 319.
 8. Gregersen 1981.
 9. Jessen 1930, 3-48; Trap 1864.
 10. Bauer 2001, 119 ff.; Bantelman 1995, 15 ff.
 11. Madsen 1999, 135 ff.; Harck 1983, 23 ff.; Hoffmann 1995.
 12. Poulsen 1985, 36 ff.; 1988, 122 ff.
 13. Unverhau 1990, 41-52.
 14. Göbel 1977, 69 ff.; Jahnkuhn 1965, 19-26; Holz 1992, 161.
 15. Diplomentarium Danicum I, 1 nr. 330; I, 1 nr. 343; Radtke 1984, 135.
 16. Radtke 1984, 143 ff.; 1992, 100 ff.
 17. Skovgaard-Petersen 1977, 174; Sawyer 1988, 241.
 18. Gelting 2002.
 19. Knytlingsesaga, 51; Quellensammlung, 259-263, 277-282; Hansen 1894, 77-82; Lauridsen 1894-95, 182-222.
 20. Poulsen 2003, 384.
 21. Diplomentarium Danicum III, 5 nr. 229; Nyborg 1986, 32; 1998.
 22. For en sådan analyse se Nyborg 1986, 32; 1998.
 23. Schmidt-Petersen 1929, 105 ff.; Die Kunstdenkmäler, Kreis Husum, 52; Andrén 1985, 152 & 196-197.
 24. Die Kunstdenkmäler, Kreis Husum, 52; Andrén 1985, 152.
 25. Jensen 1840, 713.
 26. Andrén 1985; Nyborg 1990, 15-16.
 27. Diplomentarium Danicum IV, 7 nr. 149.
 28. Harck 1962; Die Kunstdenkmäler, Landkreis Flensburg, 224; Freytag 1977, 159, 179.
 29. Hansen 1894, 77-82.
 30. Unverhau 1990, 89 ff.; 1992, 242 ff.; Panten 1995, 99.
 31. Mackeprang 1954, 43.
 32. Genetivsamsetningen med -ing i Feddering er en speciel patronymafledning, der især anvendes i det frisiske område ligesom -man i Fedderingsmans og Redwardsmanns. For de frisiske navne se Knudsen 1886, bd. 1, kol. 1141 og bd. 1, kol. 292-295. For de frisiske patronymformer se Sipma 1952, 81-83; Sørensen 1984, 56. Tak til Peder Gammeltoft, Institut for Navneforskning, Københavns Universitet, for hjælp med forståelsen af de frisiske navneformers betydning.
 33. Holz 1992, 11 ff. & 39-41.
 34. Die Kunstdenkmäler, Kreis Eckernförde; Jokisch 1964.
 35. Quellensammlung, 277-282; Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, opslag Cathedricum.
 36. Teuchert 1985, 220.
 37. Diplomentarium Danicum III, 5 nr. 201.
 38. Pounds 2000, 141 ff.
 39. Chronicon, 5 ff.; Panten 1980; 1989, 66-67.
 40. Chronicon, 46.
 41. Chronicon, 30.
 42. Chronicon, 14.
 43. Chronicon, 15.
 44. Quellensammlung, 277-282.
 45. Die Kunstdenkmäler, Kreis Eiderstedt.
 46. Blair 1998, 278 ff.
 47. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, opslag Missale.
 48. Bond 1988, 133-134.
 49. Hase 1988, 58; Owen 1971, 107.
 50. Die Kunstdenkmäler, Kreis Eiderstedt; Beseler 1969; Teuchert 1985, 215-216; Holz 1992, 131.
 51. Hansen 1894, 77-82.
 52. Jensen 1840, 637.
 53. Heimreich 1666, 99.
 54. Poulsen 2003, 384-392.
 55. Diplomentarium Danicum I, 3 nr. 234.
 56. Kramer 1989; Holz 1992, 59-60; Unverhau 1990, 84.
 57. Unverhau 1990, 93.
 58. Quellensammlung, 53-103; Christensen 1960; Gregersen 1974, 67; 1988, 337-339; 1990, 43-49.
 59. Quellensammlung, 99-102.
 60. Lexikon des Mittelalters 1999, artikel Visitation, Archidiakon og Sendgericht; Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, artikel Visitation. Betegnelsen 'sendjurisdiktion' anvendes her for det tyske 'Send' som hos Dahlerup 1968, 298 ff. og passim.
 61. Hinschius 1878, 201; Inger 1961, 142 ff.; Dahlerup 1968, 298 & 307; Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, artikel Gästning.
 62. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, artikel Official; Dahlerup 1968, 61 ff.
 63. Diplomentarium Danicum I, 3 nr. 234; Dahlerup 1968, 297 ff., 304 ff. og 330 ff.
 64. Roskildebispens jordebog, 171 ff.
 65. Diplomentarium Danicum I, 3 nr. 234; I, 5 nr. 33.

66. Diplomentarium Danicum II, 5 nr. 403. Det 3. laterankoncilies (1179) bestemmelser tillod ærkedegne at opkræve gæsteri for 5-7 heste. Inger 1961, 142; Dahlerup 1968, 42-43.
67. Dahlerup 1957, 2-4; 1968, 307; Skyum-Nielsen 1955-56, 76-82.
68. Quellensammlung, 99. Bestemmelsen er formentligt et levn af, at det fra gammel tid var præstens opgave at sørge for provstens indkvartering. Dahlerup 1957, 2; Dahlerup 1968, 300-301.
69. Kroman 1945, 203.
70. Quellensammlung, 16, 126-127.
71. Jurisdiktionen i forbindelse med konkrete sager fremgår stort set ikke af kildematerialet i øvrigt, da retshandlerne formentligt foregik mundtligt uden referat. Boockmann 1967, 81 ff.
72. Lexikon des Mittelalters 1999, artikel Sendgericht; Hömberg 1953, 79; Erbe 1969, 162 ff.
73. For eksempler på en sådan opfattelse se Boockmann 1967, 65; Dahlerup 1968, 336.
74. Boockmann 1967, 45 ff. og 123 ff.; Dahlerup 1968, 192, 200 ff. og 340.
75. Dahlerup 1968, 342.
76. Liebgott 1989, 202 ff; Danmarks Kirker, Sønderjylland, 2006 ff. og 2004 ff; Kieffer-Olsen 1986, 24 ff.
77. Dahlerup 1956, 62.
78. Dahlerup 1956, 68-70.
79. Bestemmelserne fastlagde bl. a., at gejstlige, der var i besiddelse af et embede med cura animarum, og som modtog endnu et, skulle miste det første, og hvis de modsatte sig, skulle de fratages begge embeder. Tanner 1990, 248; Danmarks Riges Breve I, 5 nr. 137.
80. Svenskt Diplomatarium nr. 286.
81. Mellberg 1995, side 67 ff.
82. Keene 1985, 108 ff.
83. Diplomentarium Danicum II, 8 nr. 155; Quellensammlung, 98; Christensen 1960, 214-217.
84. Christensen 1960, 223-224.
85. Quellensammlung, 72.
86. Diplomentarium Danicum IV, 2 nr. 32; II, 5 nr. 228; III, 5 nr. 363; III, 6 nr. 90; III, 6 nr. 232; IV, 2 nr. 587; IV, 2 nr. 618.
87. Nyborg 1985.
88. Diplomentarium Danicum II, 5 nr. 228; II, 9 nr. 246.
89. Diplomentarium Danicum II, 6 nr. 178.
90. Madsen 1999, 137-138.
91. Madsen 1987, 208 ff. Danmarks Kirker, Sønderjylland, 397 ff., 417-418.

92. Madsen 1999, 138.

93. Madsen 1999, 139; Gregersen 1985, 15 ff.

94. Danmarks Kirker, Sønderjylland, 2741-2744.

95. Pounds 2000, 80 ff.

Litteratur

Andrén, Anders: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Malmö 1985.

Bantelman, Albert: Landschaft und Besiedlung Nordfrieslands in vorgeschichtlicher Zeit. *Geschichte Nordfrieslands*, Bredsted 1995, s. 15-58.

Bauer, Ellen: The Schleswig-Holstein Wadden Sea Region. *Landscape and Cultural Heritage in the Wadden Sea Region – Project Report. Wadden Sea Ecosystem*, 12, Wilhelmshaven 2001, ss 119-156.

Beseler, Hartvig: *Kunst-Topographie Schleswig-Holstein*. Neumünster 1969.

Blair, John: Clerical Communities and Parochial Space: the Planning of Urban Mother Churches in the Twelfth and Thirteenth Centuries. *The Church in the Medieval Town*, Great Yarmouth 1998, s. 272-294.

Bond, C.J.: Church and Parish in Norman Worcestershire. *Minsters and Parish Churches*, Oxford 1988, s. 119-158.

Boockmann, Andrea: *Geistliche und weltliche Gerichtsbarkeit im mittelalterlichen Bistum Schleswig*. Neumünster 1967.

Christensen, C.A.: Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352-1437. *Historisk Tidsskrift* 1960, s. 161-244.

Chronicon Eiderostadense vulgare, oder die gemeine Eiderstedtische Chronik 1103-1547. St. Peter-Ording 1977.

Dahlerup, Troels: Sogn og Pastorat. Bidrag til Viborg Stifts Historie i Senmiddelalderen. *Fra Viborg Amt* 1956, s. 5-87.

Dahlerup, Troels: Viborg Stifts Kirker og Præster 1545. *Kirkehistoriske Samlinger* 1957, s. 1-20.

Dahlerup, Troels: *Det danske sysselprovsti i middelalderen*. København 1968.

Danmarks Kirker Iff. København 1933ff.

Danmarks Riges Breve Iff. København 1938ff.

Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein. Kreis Husum. Berlin 1939.

Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein. Kreis Eiderstedt. Berlin 1939.

Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. Kreis Eckernförde. Berlin 1950.

- Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. Landkreis Flensburg. Berlin 1952.
- Diplomatarium Danicum Iff. København 1938ff.
- Erbe, Michael: *Studien zur Entwicklung des Niederkirchenwesens in Ost-sachsen vom 8. bis zum 12. Jahrhundert*. Göttingen 1969.
- Fangel, Henrik: Herremænd på Haderslev Næs i middelalderen. *Sønderjyske Årbøger* 1978, s. 5-47.
- Feine, Hans Erich: Die genossenschaftliche Gemeindekirche im germanischen Recht. *Mitteilungen des instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 68, 1960.
- Feine, Hans Erich: *Kirchliche Rechtsgeschichte*. 4 udgave, Köln 1964.
- Freytag, Erwin: Die Klöster als Zentren kirchlichen Lebens. *Schleswig-Holsteinische Kirchen-Geschichte*, I, Neumünster 1977, s. 147-202.
- Gaasch, Karl Heinz: Die Mittelalterliche Pfarrorganisation in Schleswig-Holstein. *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, II, Neumünster 1978, s. 43-70.
- Gaasch, Karl Heinz: Die Kirchspielorganisation im Bistum Schleswig. *850 Jahre St.-Petri-Dom zu Schleswig. 1134-1984*, Slesvig 1984.
- Gelting, Michael: Elusive Bishops: Remembering, forgetting and remaking the History of the Early Danish Church. *A Royal and Princely Race*, Pennsylvania State University 2002.
- Gregersen, H.V.: *Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af Fortrykknin-gens Historie indtil 1600-årene*. Odense 1974.
- Gregersen, H.V.: *Slesvig og Holsten indtil 1830*. København 1981.
- Gregersen, H.V.: Det middelalderlige Kollegiatkapitel i Haderslev og dets embedsområde, Barved Syssels Provsti. *Sønderjyske Årbø-ger* 1985, s. 15-34.
- Gregersen, H.V.: Senmiddelalderlig ødelægning på det slesvigske domkapitels gods. Nogle overvejelser omkring oplysningerne i jordebogsmaterialet. *Kongemagt og samfund i middelalderen. Fest-skrift til Erik Ulsig*. Århus 1988, s. 337-345.
- Gregersen, H.V.: »Det skæve Sønderjylland« - Hvorfor? Om senmiddel-alderens ødelægning vest for israndlinien og fremgangen i egnene mod øst. Åbenrå 1990.
- Göbel, Walter: Die Christianisierung des Nordens und die Ge-schichte der nordischen Kirchen bis zur Errichtung des Erzbi-stums Lund. *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte* I, Neumün-ster 1977, s. 63-104.
- Haff, Karl: Die Großkirchspiel im nordischen und nieder deut-schen Rechte des Mittelalter. Teil I. *Zeitschrift Der Savigny-Stiftung Für Rechtsgeschichte. Band LXIII. Kanonistische Abteilung XXXII*. Weimar 1943.
- Haff, Karl: Die Großkirchspiel im nordischen und nieder deut-schen Rechte des Mittelalter. Teil II. *Zeitschrift Der Savigny-Stift-ung Für Rechtsgeschichte. Band LXIII. Kanonistische Abteilung XXXII*. Weimar 1944.
- Hansen, Reimer: Beiträge zur Geschichte und Geographie Nord-friesland im Mittelalter. *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Hol-stein-Lauenburgische Geschichte*, Kiel 1894, s. 3-92.
- Harck, Ole: Klus – et middelalderligt valfartssted ved Flensburg. *Sønderjyske Årbøger* 1962, s. 142-154.
- Harck, Ole: De Sønderjyske byers ældste historie. *Sønderjyske Årbø-ger* 1983, s. 23-47.
- Hase, Patrick: *The Mother Churches of Hampshire. Minsters and Parish Churches*, Oxford 1988, s. 45-66.
- Heinreich, Walther Anton: *Nord-Fresisches Chronick*. Slesvig 1666.
- Hein, Lorenz: Anfänge und Ausbau der Pfarrorganisation im Bi-stum Schleswig. *Jahrbuch des Heimatvereins der Landschaft Angeln* 47, 1983, s. 22-38.
- Henningens, Hans-Herbert: *Rungholt. Der Weg in die Katastrophe*, II, Husum 2000.
- Hinschius, Paul: *Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland*, II, Berlin 1878.
- Hoffmann, Erich (m.fl.): Die Stadt im westlichen Ostseeraum. Vor-träge zur Stadtgründung und Stadterweiterung im hohen Mit-telalter. *Kieler Werkstücke A 14*, Frankfurt 1995.
- Holz, Gundula: *Zum Stand der archäologischen Kirchenforschung in Schleswig-Holstein*. Schriftliche Hausarbeit zur Erlangung des Grades einer Diplom-Prähistorikerin der Mathematisch-Natur-wissenschaftlichen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Upubliceret, 1992.
- Husumer Urkundenbuch 1429-1609*. Schriften des Nissen-Hauses, Husum 1939.
- Hömberg, Albert: Studien zur Entstehung der mittelalterlichen Kirchenorganisation in Westphalen. *Westfälische Forschungen*, Westfalen-Lippe 1953, s. 46-108.
- Inger, Göran: *Das kirchliche Visitationsinstitut im mittelalterlichen Schweden*. Lund 1961.
- Jahnkuhn, Herbert: Die Ausgrabungen des Jahres 1955 in der Haddebyer Kirche. *Nordelbingen. Beiträge zur Kunst- und Kulturge-schichte* 34, 1965, s. 18-26.
- Jensen, H. N. A.: *Versuch einer Kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig*. Flensburg 1840- 1841.
- Jensen, H. N. A.: *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte. Nach hint-erlassenen Handschriften von H. N. A. Jensen, Doctor der Philosophie*,

- Pastor zu Boven in Angeln, überarbeitet und herausgeben von A.J.L. Michelsen, I, Kiel 1873.
- Jessen, Knud: Landets tilblivelse. *Sønderjyllands Historie. Tiden indtil 1241*. København 1930, s. 3-48.
- Jokisch, Hans: Sankt Katharina am Jellenbeke. Eine Untersuchung um die Mutterkirche des heutigen Kirchspiels Krusendorf. *Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde* 1964, s. 149-154.
- Keene, Derek: Survey of medieval Winchester. *Winchester studies* 2, Oxford 1985.
- Kieffer-Olsen, Jakob (m.fl.): En nyfundet kirke ved Bygholm. *Vejle Amts Årbog* 1986, s. 24-51.
- Knudsen, Gunnar: *Danmarks gamle Personnavne*, 1-2, 1886. Reprotryk 1979-80.
- Knytlingsaga*. Oversat af Jens Peter Ægidius, København 1977.
- Kramer, Willi: Zwei Bestattungen an der St. Laurentius-Kirche zu Kosel, kr. Rendsburg-Eckernförde. *Festschrift für Wolfgang Hübenner*, Hamburg 1989, s. 265-269.
- Kroman, Erik: *Danmarks gamle love paa nutidsdansk*, 2. hæfte. København 1945.
- Kuhlmann, Hans Joachim: *Besiedlung und Kirchspielorganisation der Landschaft Angeln im Mittelalter*. Neumünster 1958.
- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. Iff. København 1956ff.
- Kurze, Dietrich: *Pfarrerwahlen im Mittelalter*. Köln 1966.
- Lauridsen, P.: Bispedømmet Slesvigs sognetal i middelalderen. *Historisk Tidsskrift* 1894-95, s. 183-222.
- Lexikon des Mittelalters*. Stuttgart, Weimar 1999.
- Levsen, Chr.: *Nachrichten über das Amt Bredstedt*. Altona 1821.
- Liebott, Niels-Knud: *Dansk middelalderarkæologi*. København 1989.
- Mackeprang, M.: Sønderjyllands politiske og administrative forhold. *Danmarks Kirker. Sønderjylland*, København 1954, s. 31-46.
- Madsen, Lennart: Starup fundet! *Sønderjysk Månedsskrift* 1987, s. 206-211.
- Madsen, Lennart: Städtische Siedlungen. Die nordschleswigschen Städte im Mittelalter. Archäologische Ergebnisse. *Offa* 56, 1999, s. 135-148.
- Mellberg, Gösta: *Församlings- och gällindelning*. Stockholm 1995.
- Nyborg, Ebbe: Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri. *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til H. Langberg*. København 1979, s. 37-65.
- Nyborg, Ebbe: Den tidlige sognekirke-inkorporation. En studie i pave Innocens III.s lovgivning og dens anvendelse i 1200-tallets Danmark. *Festskrift til Troels Dahlerup på 60-års dagen den 3. december 1985*. Århus 1985, s. 17-33.
- Nyborg, Ebbe: Kirke-sognedannelse-bebyggelse. *Hikuin* 12. Højbjerg 1986, s. 7-20.
- Nyborg, Ebbe: Om kirketopografi og middelalderlig bydannelse. *Hikuin* 17. Højbjerg 1990, s. 7-20.
- Nyborg, Ebbe: Kirke, sogn og bebyggelse o. 1000-1300. *Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXV, 1998, s. 191-210.
- Oldekop, Henning: *Topographie des Herzogthums Schleswig*. Kiel 1906.
- Olsen, Olaf: *Hørg, hov og kirke*. København 1966.
- Owen, Dorothy: *Church and Society in Medieval Lincolnshire*. Lincoln 1971.
- Panten, Albert A.: König Abels Tod – Ende einer Legende. *Nordfriesisches Jahrbuch* 16, 1980, s. 117-126.
- Panten, Albert A.: 1000 Jahre Deichbau in Nordfriesland? *Der frühe Deichbau in Nordfriesland. Archäologisch-historische Untersuchungen*, Bredsted 1989, s. 63-124.
- Panten, Albert A.: Die Nordfriesen im Mittelalter. *Geschichte Nordfrieslands*, Bredsted 1995, s. 58-101.
- Pontoppidan, Erich: *Den Danske Atlas*. 1763-1781.
- Poulsen, Bjørn: Husum by, Svavsted borg og det nordfriesiske marked i 1504. *Sønderjyske Årbøger* 1985, s. 35-63.
- Poulsen, Bjørn: *Land-by-marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*. Flensborg 1988.
- Poulsen, Bjørn: Middelalderens fødsel – tiden 1000-1340 – avl og købstæder. *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*. Haderslev 2003, s. 458-493.
- Pounds, N. J. G.: *A History of the english Parish*. Cambridge 2000.
- Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Bd. 6. Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig*. Kiel 1904.
- Radtke, Christian: Anfänge und erste Entwicklung des Bistums Schleswig im 10. und 11. Jahrhundert. *850 Jahre St. Petri-Dom zu Schleswig. 1134-1984*. Slesvig 1984, s. 133-160.
- Radtke, Christian: *Series episcoporum ecclesiae catholicae occidentalis. Series VI Britannia, Scotia et Hibernia. Tomus II Archiepiscopus Lundensis*, Stuttgart 1992, s. 96-116.
- Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis, Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil optrykte*, 1-2 række, Iff. København 1894-1939.
- Roskildebispens jordebog*, udgivet af C.A. Christensen. København 1956.

- Sawyer, Peter: *Da Danmark blev Danmark. 700-1050*. København 1988.
- Schmidt-Petersen, Jürgen Peter: *Chronik der Stadt Bredstedt*. Upubliceret manuskript. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 1929.
- Sipma, P.: *Fryske Namenkunde I*. Drachten 1952.
- Skovgaard, J.: Slesvig Bispedømme 948-1791. *Slesvigs delte bispedømme*. København 1949, s. 13-137.
- Skovgaard-Petersen, Inge: Oldtid og Middelalder. *Danmarks historie*, I. København 1977.
- Skyum-Nielsen, Niels: Ærkekonge og ærkebiskop. *Scandia XXIII*, 1955-56, s. 1-101.
- Smedberg, Gunnar: *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie*. Lund 1973.
- Stutz, Ulrich: *Die Eigenkirche als Element des mittelalterlich-germanischen Kirchenrechts*. Berlin 1895, genoptryk Darmstadt 1955.
- Svenskt Diplomatarium*. Stockholm 1875-1904.
- Sørensen, John Kousgård: *Patronymier i Danmark*, I. København 1984.
- Tanner, Norman P.: *Decrees of the Ecumenical Councils. Volume One. Nicea I to Lateran V*. Georgetown 1990.
- Teuchert, Wolfgang: Bericht über neue Ergebnisse der Bauforschung 1969-1984. *Nordelbingen. Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte* 54, 1985, s. 197-231.
- Trap, J.P.: *Hertugdømmet Slesvig*. København 1864, reprotryk Viborg 1975.
- Unverhau, Henning: *Untersuchungen zur historischen Entwicklung des Landes zwischen Schlei und Eider im Mittelalter*. Neumünster 1990.
- Unverhau, Henning: Möglichkeiten für die Erschließung der Besiedlungsphasen Nordfrieslands im Mittelalter. *Die Niederlande und der europäische Nordosten: ein Jahrbuch* 1992, s. 235-248.
- Westphalen, Joach. de: *Monumenta inedita rerum Germanicarum Præcipue Cimbricarum et Magpoensium*. I-IV. Leipzig 1739-1745.